

CUMHURİYET'İN İLK YILLARINDA YÖNETİMİN DİN GÖREVLİLERİNDEN BEKLENTİLERİ VE DİN GÖREVLİLERİNİN İNKILÂPLAR KARŞISINDAKİ TUTUMU¹

Yrd. Doç. Dr. Ömer KARAKAŞ

Celal Bayar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi,
Tarih Bölümü

ÖZ

Din- devlet ilişkileri, Türk siyasi hayatı için önemli bir mevzudur. Bu bağlamda, gerek Osmanlı gerekse Cumhuriyet döneminde, din görevlisi- devlet ilişkileri detaylı araştırmaları bekleyen konulardır. Bizi, bu çalışmaya sevk eden saik, Cumhuriyet'in ilk yıllarında yönetim - din görevlisi ilişkilerinin nasıl olduğunu anlamaktır.

Osmanlı Devleti'nde Tanzimat'tan itibaren idarî ve kurumsal olarak modernleşme ve batılılaşma çalışmaları başlamıştır. İdarî, askerî ve diğer alanlarda yaşanan geçiş süreci sıkıntıları, din bürokrasisi ve dinî kurumlarda da yaşanmıştır.

Milli Mücadele döneminde, din adamı / din görevlisi ilişkilerinde, çok da problem görünmemektedir. Milli Mücadele'ye bir çok müftü ve din adamının destek verdiği bilinmektedir. Cumhuriyet'in kurulması özellikle hilafetin ilgasından sonra değişmeye başlayan din görevlisi, yönetim ilişkileri 1930'lara gelindiğinde, farklı bir çizgiye gelmiş ve tek parti dönemi boyunca devam etmiştir.

Cumhuriyetin ilk yıllarında, yönetimin din görevlilerinden en önemli beklentisi, velev ki dinle ilgili bile olsa siyâsî konulara karışmamaları; bu konularla ilgili yorum yapmamalarıdır. Bu tespit, mevcut belgelerden anlaşılmaktadır. Bir başka unsur ise yeni kurulan Cumhuriyet'in "millî mefkûre"sinin; vizyon ve misyonunun kamuoyuna aktarılması konusunda, din görevlilerinin yönetime yardımcı olmaları gerekliliğidir.

Anahtar Kelimeler: Din Adamı, Yönetim, İnkılâp.

THE EXPECTATIONS OF THE GOVERNING ELITE FROM THE CLERGYMEN AND THE ATTITUDE OF THE CLERGYMEN AGAINST THE ATATURK REFORMS IN THE EARLY REPUBLICAN ERA

ABSTRACT

The relation between the state and the religion is an important issue in Turkish political life. Hence, this relation both in Republican and the Ottoman periods needs to be studied in detail. The motive leading us to this study is to understand how clergymen-republican regime relations were during the first years of Turkish Republic.

¹ Makalenin geliş tarihi: 04.08.2014

Makalenin kabul tarihi: 08.09.2014

Westernization and modernization in the Ottoman Empire have begun in the institutions and state organizations since Tanzimat period. The transition problems that appeared in the administrations and military have also been faced in the bureaucracy of religion and religious institutions.

During the Turkish War of Independence, there were not any problems in clergymen / religious official relationships. It is known that there were many muftis and clergymen that supported the National Struggle in Anatolia. Having come to different point after the foundation of the Republic and especially after the abolition of the Caliphate, relationships between clerics and government continued during the one party rule.

In the first years of the Republic, the government's primary expectations from clerics was not to involve in politics or make comment on political issues, even if on the religious issues. This is evidenced by current documents. Another expectations from the clergymen was to give a hand to the ruling party in disseminating the the vision and the mission of the newly founded Republic.

Keywords: Clergman, Governing, Reform.

I.GİRİŞ

Bu çalışmada, Cumhuriyet döneminde, tekke ve zaviyelere; değişik tarikatlara mensup olarak faaliyet gösteren gönüllü kuruluş ya da vakıflara mensup dinî alanda faaliyet gösteren şahıslar ele alınmamış olup, sadece devlete bağlı bir kuruluş olan Diyanet İşleri Riyaseti'nden maaş alan resmi görevlilerle, yönetim arasındaki ilişkiler değerlendirilmiştir. Ayrıca, vâiz, imam, müezzin gibi esasen birbirinden farklı yetki ve sorumlukları olan din görevlileri, ayrı kategorilerde değil sadece din görevlisi başlığı altında ele alınmıştır.

Çalışmamızda, Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi ve Diyanet İşleri Başkanlığı Arşivi, ulaşılabildiği kadarıyla, birinci kaynak olarak kullanılmıştır. Ayrıca, konu ile ilgili olarak, dönemin ulusal gazeteleri taranmıştır. Bu noktada şunu da belirtmek gerekir ki, tek parti dönemi hedef alındığında, ulusal basında din görevlileri ve din adamlarına ait çok da fazla habere rastlanmamaktadır. Diğer taraftan, ele alınan dönemde görev yapmış din görevlilerinin, konuya ışık tutacak yazıp neşrettikleri hatıralar da yok denecek kadar azdır. Buna rağmen elde edilen hatıralardan makalede istifade edilmiştir. Ayrıca, konu ile ilgili telif eserlerden de yararlanılmıştır.

Makalenin I. bölümü, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Din Görevlilerine Genel Bakış, başlığını taşımaktadır. Bu bölümde, Osmanlı dönemi din adamları ile alakalı geniş bilgi verilmemiş detaylı bir yorum yapılmamıştır. Sadece, tarihî süreç içerisinde Osmanlı döneminde, din adamlarının durumu genel olarak ele alınmış ve değerlendirilmiştir.

II. Osmanlı'dan Cumhuriyet'in ilk Yıllarına Din Görevlilerine Genel Bakış

Osmanlı Devleti'nde imamlar, müslüman topluma hizmet veren kadrolar içinde, en geniş yeri tutardı. Toplumun örgütlenmesinde, mahalle imamlarının ayrı bir yeri vardı. Berat ile atanan imam, müezzin, hatip gibi din

görevlileri, görev süreleri boyunca raiyyet rüsumu ve avarız gibi vergilerden muaf tutulmuşlardı. XVI. yüzyılda imamlar, hizmet verdikleri cami veya mescitlerin bağlı oldukları vakıflarından maaş alırlardı (Beydilli, 2013:11).Tanzimat dönemine gelinceye kadar imamlar, mahallenin en önde gelen devlet temsilcisi durumundaydı. Öyle ki “mahallenin düzeni, asayiş ve inzibatının sağlanması; içki içilen yerlerin tespiti ve fuhuş yapan kadınların belirlenerek sürgüne gönderilmesi; mahalle halkının yaşamlarını, İslamî geleneklere göre sürdürmeleri, namaz, oruç vs. gibi görevlerini yerine getirmeleri, müslüman kadınların tesettüre riayet etmeleri gibi kurallar, mahalle imamı tarafından kontrol edilirdi” (Beydilli, 2013:16–17). Ayrıca, mahalle sakinlerinin kimler olduğunu bilmesi, mahalleye gelen yabancıların ve mahalleden ayrılacak olanların tespitinin yapılması gibi görevler de kendilerinden beklenirdi (Beydilli 2013:18-20). Günümüzde, vazifesi mihrap ile minber arasına sıkışmış bulunan imamların, görev ve yetkileri, başlangıçta bu kadar kısıtlı değildi. Onlar, toplumdaki sosyal hayatın, en önemli unsurlarından oldukları için daha geniş yetkilere sahiptiler (Kazıcı,2014: 62).

Osmanlı hukukuna göre mahallede suç işleyen suçlular, mahalle halkının ahlakî yapısının korunması için mahalleden, ihraç kararı ile çıkartılabılırdi. Suçlunun, mahalleden ihraç edilmesi için mahkemeye başvuran mahalle veya köy ahalisi, mahkemede, başta imam olmak üzere müezzin, müderris gibi mahallenin önde gelenlerinden oluşan kimselerin yer aldığı, geniş bir grup tarafından temsil edilirdi (Tok, 2005/1:162).

Kısaca, günümüzde asıl görevi beş vakit namaz kıldırmak olan imamın, XVII. yüzyılın ikinci yarısında, toplumun ileri gelenleri arasında sayıldığı anlaşılmaktadır (Yediyıldız, 1988:182).Bir din adamı sınıfı olarak imamların toplum içindeki bu statüleri; mahalle yönetimindeki ağırlıklı konumu, Tanzimat dönemine kadar değişmeden kalmıştır. II. Mahmut devrinde kurulan muhtarlık teşkilatı, imamların, sosyal hayatla ilgili vazifelerini ikinci plana itmiş, onları, sadece dinî görevleri ifa eden memurlar durumuna düşürmüştür (Beydilli, 2013:21). Hal böyle iken, Osmanlı hukuk sisteminin devam etmesinden hareketle, 1864 yılında bile din adamının hala devlet nezdinde ve toplum içindeki itibarını muhafaza ettiğini görüyoruz. Tuna Vilayeti Nizamnamesi’ne göre köylerde birinci ve ikinci muhtarın yanında imamların da köy işlerinde söz sahibi oldukları anlaşılıyor. Bu dönemde dikkat çeken diğer bir husus ise muhtarların köy halkına kefil edilmeleri, muhtara da imamların kefil olmalarıdır. (Erçoşkun, 2012:132). Yine, Tuna Vilayeti Nizamnamesi’ne göre eyalet merkezlerinde her iki yüz hane için seçilecek muhtar adaylarının seçiminde, hâkim ve valinin yanında müftü de seçici kurul içinde yer almıştır. (Erçoşkun, 2012:136).

Osmanlı döneminde, XVI. yüzyılda, ilmiye teşkilatının başında aynı zamanda İstanbul müftüsü de olan şeyhülislam bulunuyordu. Şeyhülislam, fetva verme görevinin yanında, ulemanın, atama, azil gibi idari görevlerini de yürütürdü. Taşrada, fetva verme görevini ise taşradaki müftüler, yerine

getirirlerdi (Yakut, 2003:49-50). 1873'te çıkarılan bir nizamname ile zaman zaman kadılara ilmî danışmanlık görevini de ifa eden müftüler, adli yetkiler de üstlenmeye başlamışlardı. Esasen, müftülerin II. Mahmut döneminde Nezaret Meclislerinde üye olarak yer almaya başlaması- diğer ulemeda olduğu gibi- onların da batılılaşma hareketleri konusunda, padişaha destek verdikleri anlamına gelen yorumların yapılmasına neden olmuştur (Yakut, 2003: 50).

Kazalarda, şeyhülislamın temsilcisi olan müftülerin, idari bakımdan mutasarrıf, mütesellim ve naipiler kadar olmasa da sosyal hayatta küçümsenmeyecek etkileri vardı. Bununla beraber şehirlerde baş gösteren isyanlarda; huzursuzluğun yatıştırılmasında yardımı beklenen müftülerin, normal zamanlarda memleket meselelerine karışmaları istenmezdi. 25 Temmuz 1817 tarihinde, Ankara'da salyane anlaşmazlığından dolayı çıkan isyanda, şehrin ileri gelenleri, isyanı bastırmak için müftünün evinde toplanmışlar ve olaya beraberce çözüm aramışlardır. Diğer taraftan yasağa rağmen memleket umûruna [işlerine] karışan Aksaray Müftüsü, 1816 senesinde Ankara'ya sürülmüş ve orada ikamet etmesi istenmiştir (Özdemir, 1998:205).

Yukarıdaki tespitler ışığında, II. Mahmut döneminden itibaren şeyhülislam başta olmak üzere müftü ve diğer din görevlilerinin bir taraftan hukuk- siyaset gibi alanlarda etkinliği sınırlandırılırken diğer yandan batılılaşma çalışmalarına destek vermesinin istenmesi; “ irade hegemonyası altında bir din adamı” projesinin de önünü açmıştır. İttihat ve Terakki'nin laik ve modernist yönetim anlayışı ile 1916 kongresinde alınan kararla, Meşihat Makamı'nın Adliye Nezareti'ne bağlanması sonucu, kadılar adli işlerden sorumlu tutulurken, müftüler de sadece diyanet işleri ile uğraşan görevliler durumuna getirilmiştir. II. Meşrutiyet döneminde izlenen bu politikalar, Türkiye Cumhuriyeti devletinin laik hale getirilmesinde önemli bir basamak oluşturmuş; Diyanet İşleri Reisliği ve bünyesinde görev alan din adamlarının, ayrı bir teşkilat içinde örgütlenmesine zemin hazırlamıştır” (Yakut, 2003:50).

Diğer taraftan Cumhuriyet döneminde, “müftü” kavramı da, daha önceki dönemlerde ihtiva ettiği kadar dar anlamda ele alınmaya başlandığını görüyoruz. 1926 yılında, Dâhiliye Vekâleti'nin Başvekâlet'e yazdığı bir yazıda, “*müftülerin halk üzerindeki nüfuzlarının[etkilerinin] devamına mahal kalmamak üzere ittihaz olunan mahallerden kaldırılıp, hükümet dairelerinde gösterilecek odalarda, ifay-ı vazife etmek suretiyle unvanının, “Umur-i Diniye Müdüriyeti” [Din İşleri Müdüri] veya memurlarına tahvil-i tensip buyrulduğu [değiştirilmesi uygun görüldüğü] takdirde Diyanet İşleri Riyaset-i Âliyesi'nce muktezasının ifası için tebliğat icrasına müsaade buyrulması arz*” olunmuştur (BCA,(BKKK),030,10. 26.150.3.). “Dini bir meselenin hükmünü beyan ve izhar eden, din işlerinde müşkül meseleler hakkında sorulan suallere cevap veren, onların icaplarını bildiren bir” din görevlisi olan müftü, hem ihtiva ettiği anlam hem de yaptığı görev itibari ile 1937 yılında tekrar gündeme gelmiştir. Muş mebusu Hakkı Kılıçoğlu, 15.12.1937 tarihinde TBMM'ye sunduğu kanun

teklifinde, “müftü” nün değiştirilerek “başımam” olmasını talep etmiştir (BCA, BKKK, 030.10.21.121.6)² Dönemin Diyanet İşleri Reisi Rıfat Börekçi, Başvekâlete gönderdiği yazıda, müftü ile başımam arasındaki farkları uzun izah etmiş, “bir imamda aranacak evsaf ve şerait başka, bir müftüde aranacak evsaf ve şerait başkadır. Bunlara, ‘başımam’ adının verilmesi hiçbir suretle münasip ve muvafık görülmemiştir(BCA, BKKK, 030.10.21.121.6) ifadeleri ile itiraz ederek, müftü kavramını değiştirilmesini kabul etmemiştir. 1957 yılında Diyanet İşleri Riyaseti tarafından hazırlanan bir raporda, “müftülerin herhangi bir devlet dairesi gibi dairesi olmalı” ibaresi kullanılmaktadır (BCA, BKKK, 030.01.105.657.8.). Demek ki, 1957 yılında bile müftülerin, valilikler bünyesinde henüz kendilerine ait daireleri yoktur.

Din adamlarının meşrutiyet döneminden itibaren din- devlet; din-siyaset konularında gündeme gelmeye ve bu vesileyle bazı tartışmalarının içinde yer almaya başladıklarına şahit oluyoruz. Bu tartışmalar, bazen vaizlerin vaazlarında, siyasi konularda görüş beyan etmemeleri gerekliliği üzerine iken, bazen da tam tersine; günün yönetim anlayışını- resmi ideolojiyi- cami kürsülerinden savunmaları üzerine olabiliyordu. Örneğin, 1909’da taşraya gidecek vaizlerin, (talebe-i ulûmun) vaazlarında dikkatli davranmaları ve kendilerinden meşrutiyeti, cami kürsülerinde, anlatmaları istenmiştir (Yazıcı, 1991:103-104).1908 sonrasında gerek İttihatçıların gerekse muhaliflerin iktidarlarını ya da muhalefetlerini pekiştirmek için Ramazan ayını bir fırsat olarak kullanmaya başlaması, Ramazan’ın siyasileşme sürecini hızlandırmıştır. Böylece, “*siyaset vâizleri*” daha o dönemde çıkmaya başlamıştır (Adak, 2010:55).

Siyasi literatür içinde değerlendirilebilecek olan devlete karşı başkaldırmak, isyana sülûk etmek [isyana yönelmek] gibi durumlar, Osmanlı’da din adamlarının görevden alınma gerekçeleri arasında sayılmıştır. Örneğin, 1786 yılında, Manisa- Demirci Kasım Fakih Mahallesi’nde, Seyyid Hacı Mehmet Camii’nde imam olan Hafız Mehmet’in, uzun zamandır isyana yöneldiğinin anlaşılması üzerine kalabalık bir cemaatçe mahkemeye verilip, hakkında dava açılmış, dava sonucu görevden alınmış, yerine mahalle halkının tercih ettiği Hafız Mustafa göreve getirilmiştir (Gökmen, 2006:115).

Balkan savaşlarının yapıldığı yıllarda, asker-siyaset ilişkisi bağlamında askerin siyasete müdahil olması uzun ve sert tartışmalara yol açmıştır. Benzer

² Hakkı Kılıçoğlu’nun TBMM’ye sunduğu kanun teklifinin tam metni şu şekildedir: “fetvaların teşri [şeriatla,şer’i kanunlarla alakalı] mahiyeti bulunduğu ve teşri kuvvetlerin TBMM’nin manevi şahsiyetinde toplanmış bulunduğu, onun haricinde verilecek teşrii hükümlerin hiçbir tatbik kıymeti bulunmayacağına göre, fetva kelimesinin manası kalmadığı gibi, dünya işlerinde göklerden emir almayan ve Teşkilat-ı Esâsiye’inde, lâyük olduğunu söyleyen ve işlerini o yolda yürüten bir devlet teşkilatı için de müftü adının yeri ve manası kalmamıştır. İmdi bu adın ve mevkiin devlet teşkilatı içinde silinmesi mantıkî bir zaruret olmuştur” (BCA, BKKK, 030.10.21.121.6).

şekilde, din adamlarının siyasetle uğraşmaları da bazı çevrelerde rahatsızlık yaratmış ve konu ile ilgili tartışmalar, basına da yansımıştır. Bu bağlamda, hem cami kürsülerinde siyasi içerikli hutbeler irad eden, hem de çeşitli kulüplerde dinî referanslarla konuşmalar yapan din adamları, eleştiri konusu olmuşlardır (Göleç, 2003:178).

Bilindiği gibi TBMM Hükümeti, 18 Kasım 1922 tarihinde gerçekleştirdiği oturumda, “Halife Vahdettin’in firari ve hal’i hakkında müzakeratta” bulunmuş, Abdülmecit Efendi’yi halife olarak seçmiştir (TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: I, Cilt: 3, İçtima: III.). Sultan Vahdettin’in hal olup Abdülmecit Efendi’nin halife seçilmesinin köylere varıncaya kadar halka duyurulması, imam-hatipler vasıtasıyla olmuştur (BCA, DİBK,051.V08.2.4.3.). Milli Mücadele öncesinde ve sonrasında yönetimin, mesajlarını halka duyurma konusunda din adamlarının önemli bir görevi olduğu anlaşılmaktadır.

Sonuç olarak, Osmanlı’da, Tanzimat’ın ilanına kadar toplumsal hayatın çok farklı katmanlarında görev alan din adamlarının, Tanzimat’tan sonra batılılaşma çalışmaları çerçevesinde, sosyal hayatla ilgili meselelere müdâhil olmamaları istenmiştir. Meşrutiyet’in ilanı ile birlikte siyasi iradenin hegemonyası altına alınan din görevlilerinin bir taraftan etkinlikleri dinî alanla sınırlandırılırken diğer taraftan da kendilerinden meşrutî idareyi savunmaları ve bunu halka anlatmaları istenmiştir. Bu bağlamda, meşrutiyet döneminden itibaren bir taraftan din adamlarının devletin siyasi hedeflerine muhalif olmasının önüne geçilirken, diğer taraftan da kendilerinden yeni yönetime/rejime destek vermesi beklenmiş ve talep edilmiştir. Birçok alanda olduğu gibi bu alanda da miras, Cumhuriyet dönemine de intikal etmiştir.

III. Cumhuriyetin İlk Yıllarında Din Adamlarının Durumu

Milli Mücadele’ye, Anadolu’da birçok müftü ve din adamının destek verdiği bilinmektedir(Sarikoyuncu 2007:4). Müftü ve sair din adamları, Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri’nin kuruluşlar ve faaliyetlerinde, bazen başkan bazen da üye olarak yer almışlardır. “Mustafa Kemal Atatürk, Erzurum Kongresi’nde, kendisinin başkanlığında seçtiği dokuz kişilik Hey’et-i Temsiliye’de, iki tane din adamına da yer vermişti. Bunlar, Erzurumlu Raif Hoca ve Erzincan’da Nakşi şeyhi Fevzi Efendi”dir(Turan, 1999:52). Ancak, Birinci Dünya Savaşı ve Milli Mücadele sürecince, kitleleri harekete geçirmenin en elverişli ve ikna edici aracı olarak kullanılan din, I.Meclis’in dağılması ile toplumsal işlevini yitirmeye başlamıştır (Kurtoğlu, 2009:32).

Bilindiği üzere 1924 yılında, Şer’iyye ve Evkaf Vekâleti kaldırılmış; bu vekâletin yerine Diyanet İşleri Reisliği ve Evkaf Umum Müdürlüğü kurulmuş ve her ikisi de Başbakanlığa bağlanmıştı. Zürcher, bu müdürlüklerin kurulma gerekçesini, dönemin laiklik anlayışının devletle dinin tamamen birbirinden ayrılması anlamına gelmediği, bundan böyle devletin, din üzerinde daha çok denetim yapacağı şeklinde açıklamaktadır (Zürcher, 2012:277).

Din adamlarının bütün özlük hakları, 3 Mart 1924'te Diyanet İşleri Riyaseti'nin kurulması ile bu kuruma verilmiştir. Cumhuriyet'in ilanından, 1927 yılına gelinceye kadar, cami görevlilerinin sayıları ve kadro dereceleri konusunda sağlıklı bilgiler bulunmaması bir yana, ihtiyaç olmasına rağmen din görevlileri sayısı, her yıl peyderpey düşmüştür/düşürülmüştür. Bahsi geçen yıl, tespit edilebilen rakamlara göre "imam- hatip, müezzin, kayyımların toplam sayısı 5668'dir. Bu sayı, 1928'de 4856'ya, 1929'da 4651'e, 1930'da da 4264'e indirilmiştir. Bu dönemde, ücretlerin çok düşük olması sebebiyle din görevlilerinden başka işlerde çalışmak zorunda" kalanlar da olmuştur (Yücel, 2000:187). Özellikle, 1930'lu ve 1940'lı yıllar, Diyanet İşleri Riyaseti'nin adeta unutulmaya terk edildiği yıllardır (Bulut,2014).

Oysa 1920'li ve daha sonraki yıllarda, taşrada ve özellikle de köylerde, din görevlisi olarak imama olan ihtiyaç, oldukça fazladır. Bu konuda, dönemin önde gelen din bilginlerinden olan A. Hamdi Akseki, Eylül 1922'de hazırladığı bir raporda,"bugün binlerce köylerimiz vardır ki kendilerini tenvir ve irşat edebilecek imamdan, hatipten, hatta ezan-ı Muhamediyi okuyacak müezzinden mahrumdur" demektedir (Yazıcı, 1991:114).

Esasen köy ve kasabaların imam ve diğer din görevlilerine olan ihtiyacı, tek parti iktidarının sonuna kadar devam etmiştir. Konu ile ilgili 14 Nisan 1942 tarihli bir belgede, şu ibareler yer almaktadır: " *Bugün birçok kasaba ve köylerde ezan okuyacak, namaz kıldırarak, ölüleri yıkayacak, Cuma hutbelerini okuyacak, imam hatip ve hatta müezzin bile bulunmamaktadır. Umumiyetle, şehir, kasaba ve köyler ahalisinin zaman zaman şuraya buraya başvurmakta oldukları ve bu yolda ne yapılması lazım geleceği hakkında, mahalli muntıkalar haricindeki yerlerin müftülüklerine müracaat ettikleri ve bazı mahallede ve köylerin hiç birisinde imam ve hatip gibi dinî vazife sahibi bulunmadığından, cenazelerin ekseriya yıkanmadan gömülmekte oldukları ve bu esefli halin, halkın vicdanları üzerinde ızdıraplar hâsıl ettiği sık sık vuku bulan müracaatlardan anlaşılmaktadır. Mevcut imam ve hatipler ise her gün azalmakta ve yerleri her an boşalmaktadır*" (BCA, BKKK, 030.10./26.151.161).

Gerçi, 1924 yılında din görevlisi; imam- hatip yetiştirilmesi için İmam-Hatip Okulları açılmış ve 1927'den 1930'a kadar da bu okullardan öğrenciler mezun olmuştur. Ancak, bunların tamamının imam olmadığı/olmadığı anlaşılmaktadır. Bir örnek olması açısından, 1923-24'te kurulan Kütahya İmam-Hatip Okulu'ndan, 1928 yılında 160 öğrenci mezun olmuştur. Fakat bunların sadece %2 si imam olmuş, geri kalanı 3 aylık formasyon dersleri alarak öğretmen olmuşlardır. Bunun sebebi, Kütahya İmam Hatip Okulu mezunlarının öğretmenliğe özendirilmeleri; eğer öğretmen olmayı kabul ederlerse atamaları kolayca yapılabilirken, imamlığa atanmak istemeleri halinde bürokratik bir takım zorluklarla karşılaşmalarıdır. Bu bağlamda, zaten İstihdam problemi yaşayan İmam Hatip Okulu mezunları da öğretmenliği tercih etmişlerdir (Öcal, 1991:135). Anlaşılan odur ki, hükümet, öğretmen ihtiyacını giderme konusunda

ciddi bir çaba harcarken aynı hassasiyeti imam ataması konusunda göstermemiştir.

1924'te İstanbul başta olmak üzere 28 yerleşim yerinde açılan imam-hatip okulları, başlangıçta, “İslam reformunun imkânları içinde, Yeni Türkiye yaşayışında, canlı ve ilham verici bir güç olma konusunda şevkli bir imana sahiptir.” Ancak çok geçmeden, öğrenci sayılarının düşmesi ile birlikte önemini kaybetmeye başlamıştır. Açıldığı yıl olan 1924'te, bu okullarda okuyan öğrenci sayısı, 2258'dir. 1926'da 20'ye düşen okul sayısı, 1932'ye gelindiğinde sadece İstanbul ve Konya şehirlerinde olmak üzere 2'ye düşmüştür (Jaschke, 1972: 75).

IV. Cumhuriyetin İlk Yıllarında Din Adamlarından Beklentiler

A. Vaizlerden, Vaazlarında Bazı Kavramları Ön Plana Çıkarması Talebi

1924 Ramazanı boyunca Ramazan vaazlarının da tartışıldığı görülmektedir. Vaizlerden, bir taraftan vaazlarının kalitelerini arttırmaları istenirken, diğer taraftan vaaz içeriklerini, yeni rejimin amaç ve idealleri ile uyumlu hale getirmeleri istenmiştir. Yaşanan tartışmalardaki esas mesele, Ramazan hutbe ve vaazlarının, yeni rejimde, işlevlerinin ne olması gerektiğidir. (Adak, 2010: 62) Hâkimiyet- i Milliye Gazetesi'ndeki bir yazıda: “milletin, bir an evvel kendisini terakki yolunda sevk edebilmesi için ufak ve ehemmiyetsiz gibi görünen pek büyük, pek mühim meseleler var. Acaba vaiz efendi o hususta halka, iyi bir rehberlik, iyi bir mürşitlik edebilecek mi?” denilmiştir (Hâkimiyet- i Milliye, 7 Nisan 1924).

Çağdaş uygarlık anlamına gelen asrîlik, Cumhuriyet'in ilk yıllarında, kamuoyunda yaygın olarak kullanılan bir kavramdır. 9 Eylül 1923 tarihinde kurulan CHF'nin, birinci maddesinin b bendinde de, Türkiye'yi asrî bir devlet haline getirme ülküsü vardır (Uyar, 2006:1). Bu kavram, siyasi sosyal ve konularda olduğu gibi dinî alanı da içine almış ve 1926 senesinde, “Asrî [çağdaş] Müslümanlık” adında bir dergi de yayınlanmıştır. Bu derginin sayılarının birisinde şu konular işlenmiştir: Asrî Vazifelerimiz, Müskirat [içki] Meseleleri, İslam Dini'nin Fennî Hakikatlere Muvâfakatı [uygunluğu], Aile Terbiyesine Dair Tefrika, İslam Esasları, Asrî Müslüman, Biz de Hıfz-ı Sıhhate Kayıtsızlık (Asrî Müslümanlık, Miladi 1926). Dergide ele alınan İslam Dini'nin Fenni Hakikatlere Muvafakati [uygunluğu], Asrî Vazifelerimiz gibi konular, Cumhuriyet'in başlarında, Diyanet İşleri Riyaseti'nin vaizlerden, vaazlarında özellikle işlenmesini istediği konulardır. Yine, aynı dönemde yayınlanan aylık bir derginin, 1 Mayıs 1926 tarihli 3.sayısında, “Milli Kâ'be, Türk Peygamberi ve Eshab-ı Güzîni” başlıklarının kullanıldığı göze çarpmaktadır. (Asrî Türkiye Mecmuası, 1 Mayıs 1926. sene: 1, Nu:3). Ayrıca, 1928 Ramazan'ında müslüman halk sahura, “asrî davulla maniler” okunarak kaldırılmıştır (Akşam, 23 Şubat 1928).

Hikmet Feridun'un, 4 Kasım 1930 tarihinde Akşam Gazetesi'nde kaleme aldığı “Asrî Bir Mevlit” başlıklı yazısında, o yıllarda asrî bir mevlit

programının nasıl olduğunu, katıldığı bir mevlit programındaki gözlemlerini dile getirerek şu cümlelerle aktarmaktadır: “Geçenlerde, pembe bir kâğıda basılmış, süslü bir davetiye aldım. Bu, Taksim’de bir apartmanda, gece okunacak bir mevlidin davetiyesi idi. Herhalde “asrî” bir mevlit olacaktı. Kalktım gittim. Kübik tarzda döşenmiş büyük bir salon... Yerden yapılı alçak kanepeler... Mevlide gelenlerin kıyafetleri en son moda. Kısa kollu suare elbiseleri, erkekler smokinli. Misafirler grup grup oturmuşlar sigara içiyorlar, dedikodu yapıyorlardı... Herkes, sarıklı, cübbeli bir hoca efendi beklerken, salona, koltuğunda, iki üç plakla beraber şık bir bey girdi. Gramofonu kurdular. Plak dönerken mevlit de başladı. Misafirler, ellerinde sigaralar, kübik kanepede iyiden iyiye yaslanmışlar, mevlidi inliyorlardı... Mevlit bittikten sonra mevlit şekeri, mevlit şerbeti makamında paslatalar, çaylar ve likörle ortaya çıktı. Pastala yenilir, çaylar içilirken dans başladı...” (Akşam, 4 Kasım 1930).

“Asrî, asrîlik” kavramı, bu dönemde Diyanet İşleri Riyaseti tarafından da önemsenen, altı çizilen bir kavram olmuştur. Diyanet İşleri Riyaseti’nden, il müftülüklerine gönderilen atama kararlarında, kavrama dikkat çekilmekte, müftülükler uyarılmaktadır. Örneğin, 1926 yılında, Diyanet İşleri Riyaseti’nden, Edirne Müftülüğü’ne yazılan yazıda, “bulduğu muhitte asrî vaaz ve nasihat etmek şartıyla Hafız Hamit Efendi vazifelendirilmiştir” (BCA, DİBK, 051.V22. 3.19.3.). Edirne Vilayet Müftülüğü’nden, Uzunköprü Kazası Müftülüğü’ne bahsi geçen yazı ile atanan ve terceme-i hal evrakı, Diyanet İşleri Celilesi’ne gönderilen Hafız Hamit Efendi’nin atama yazısında, asrî kavramı genişletilerek, “Hafız Hamit Efendi, asrî, millî, içtimâî vaaz ve nasihat etmek üzere” tayin edilmiştir denilmektedir (BCA, DİBK, 051.V22. 3.19.3.). Bu atama kararı, Diyanet İşleri Riyaseti’nin şahsında vaizlerin, vaazlarında hangi kavramları ön palan çıkararak vaazlar vermesini; halkı, hangi yönde irşat etmesini istediği konusunda bir fikir vermektedir. Benzer şekilde Vakit Gazetesi’nde, 1927 yılı Ramazan’ında, “Hafız Necip Efendi’nin Ramazan dersleri” başlığı ile bir yazı dizisi yayınlanmıştır. Necip Efendi’nin Süleymaniye Camii’nde verdiği ikinci dersin konusu, asrîliktir (Vakit, 10 Mart 1927).

Asrî kelimesinin yanı sıra dikkat çekilen kavramlardan birisi de fen-fünun [fen bilimleri] kavramlarıdır. Gerek belgelere, gerekse gazetelere yansıdığı kadarı ile 1926 yılı Ramazan ayında, artık hilalin gözetlenmek zorunda kalınmayacağı, bundan böyle, gözlemevinin önceden yaptığı hesaplara göre, Ramazan ayına başlanacağı dile getirilmektedir. Bir gazetenin, “Fennin Kat’iyetiyle Müjdelenen İlk Ramazan”, başlıklı haberinin devamında, “artık, sabahleyin ilan edilen oruçlarla halk şaşırılmayacak, her şey, evvelinden bilinecektir. Hilali görmek için, havanın bulutlu olmamasına, temaşaya, hacet yok artık. Hiç kimse, hilali göreceğim diye dünyanın en gülünç şeklini almayacaktır. (Vakit, 15 Mart 1926) denilmekte, Osmanlı döneminde hilali gözetlenmenin fen ve fünuna uymadığı ima edilmektedir.

Maarif Vekâleti'nden Başvekâlet'e, Başvekâlet'ten de Diyanet İşleri Riyaseti'ne yazıldığı anlaşılan yazılarda, özellikle köy imamlarının yetersiz bilgilerle köylere gönderilmemesi, en azından biraz fûnun-u hâzıra [fen bilmileri] okumaları gerektiği belirtilmiştir. Diyanet İşleri Riyaseti'nin 5 Aralık 1925 tarih ve 8976 numaralı yazısında, “*binaenaleyh, basit malumatla yetiştirilip her tarafa serpiştirilecek olan imam hatipler gaye ve hedefi tetkik-i vechile takip edemeyeceklerinden, bu gibilerin vazifeden sarf-ı nazar edilerek [vazgeçilerek] imamlara, ‘fûnun-ı hazıra’ öğretilmesi, asrî imam- hatip yetiştirmek üzere açılmış olan İmam Hatip Lisesi Mektepleri mezunlarının tayini hususunun Diyanet İşleri Riyaseti'ne tebliğ buyrulması arz*” edilmiştir (BCA, BKKK, 030.10.192.314.4.).

Diyanet İşleri Riyaseti'nden müftülüklere gönderilen yazılarda, sınaî, ticarî, ilmî gibi kavramlara da dikkat çekilmiş, vaizlerin konuşmalarında; vaazlarında bu kavramlara atıfta bulunmaları istenmiştir. Örneğin, 1925 yılı Ramazan ayında vaizlerden, vaazlarında, cemaate dinin sadece ibadet boyutunu değil aynı zamanda o dönemde, milli mefkûre olarak oldukça önemli olan “ içtima-i, ahlaki, sınaî, ticari, zirai, âyât [ayetler] ve hadislerden tevhimat ve tembihat-ı lâzîmede [gerekli öğütlerde]” (BCA, DİBK, 051. V14. 3.15.9.) bulunmaları istenmiştir. Bu uyarı ile halkın uhrevî meselelerle olduğu kadar dünyevi işlerle de ilgilenmeleri talep edilmiştir. Bu durum, yeni Cumhuriyet rejiminin, temel hedeflerinden olan sekülerleşmenin ilginç bir yansımasıdır.

Diyanet İşleri Riyaseti'nin vaizlere yaptığı bu uyarılar, dönemin basınında da yer almıştır. Vakit Gazetesi'nde, 1926 senesinde, “Ramazan Vaizleri” başlıklı bir yazıda, İstanbul'da, Selâtin Camilerinde vaaz verecek vaizlerin isimleri ve konu başlıkları belirtilmiş; vaizlerin, müftülükçe, verilen konu başlıklarına göre halka vaaz-ü nasihat edip etmediklerini kontrol için de, hususi bir memur tayin edilmiştir. Vaizler, “İslam Dini'nin medeni faydelerini izahla beraber halkı, ilme, ticarete, sanayiye, maarife teşvik” edeceklerdir (Vakit, 15 Mart 1926). Vaizleri denetleyen müfettişler, verilen öğütlerin bu kavramlar çerçevesinde olup olmadığını kontrol edeceklerdir.

Yine bu dönemde, din adamlarından yerine getirilmesi istenen şeylerden birisi de lisan öğrenmeleridir. Örneğin, Mahmut Esat Bozkurt, 1933 yılında Bursa'da Türkçe ezan konusunda meydana gelen olaylar sonrasında, Türkiye'de laiklik alanında atılması gereken adımlar olduğunu belirtmekte ve Diyanet İşleri Riyaseti'nin, alması gereken önlemler ile ilgili açıklamalar yaptıktan sonra “vaizlerin, büyük şehir imamlarının, Darülfünun ilahiyat şubesi mezunları olması ve lisan bilir kimseler arasından seçilmesi lazımdır” demiştir (Uyar, 2006:4).

B. Tayyare Cemiyeti ve Hilal-i Ahmer Gibi Hayır Kuruluşlarına Din Görevlilerinden Beklenen Destek

Cumhuriyet'in ilk yıllarında imamlardan ve özellikle de vaizlerden beklenen bir başka husus ise cami cemaatlerine öğüt vererek, zekât ve sadaka

gibi maddi yardımlarını, Türk Tayyare Cemiyeti, Hilal-i Ahmer gibi kuruluşlara vermelerini sağlamalarıdır. Örneğin, 25 Şubat 1928 tarihinde Diyanet İşleri Riyaseti'nden Saruhan Vilayeti'ne oradan da Kasaba Kazası [Turgutlu] Müftülüğü'ne gönderilen yazıda, “*Tayyare, Hilal-i Ahmer, Himaye-i Etfal gibi memleketin refahına mühim hizmetler ifa eden üç cemiyet, aralarında taksim olunan zekât ve sadak-i fitr hakkında, vaazlar ve hutbeler vasıtasıyla halka yapılacak tergibat [şevklendirme, isteklendirme] ve teşvikâtın semere vereceği, zat-ı âli-i penâhîlerince de teslim buyrulur. Cemiyetimiz'e öteden beri âsârını [eserlerini] gördüğümüz alaka hasebiyle bu lutfun esirgenmeyeceğini ümit eder, muktezi[gerekli] tebligâtın acilen uzak mahalle telgrafla ifasına emir buyurduğumuzu rica ederim*” denilmektedir (BCA, DİBK, 051.V45.13.111.36. s.2.). Bu yazı ile Kasaba Kazası din görevlilerinin, 1928 Ramazan ayında yukarıda adı geçen kuruluşlar adına, hutbelerde, vaazlarda halka duyuruda bulunmaları istenmiştir.

Vaiz, imam, müezzin gibi din adamlarından bu mevzudaki talep, sadece cemaate nasihat vermelerinin istenmesi ile sınırlı kalmamış kendilerinden de bu kuruluşlara yardım talep edilmiştir. Hatta din görevlilerinden zaman zaman zorunlu denilebilecek tahsisat kesilmiştir. Örneğin, Diyanet İşleri Riyaseti'nden bütün müftülöklere gönderilen bir talimatla, “1927 Haziran'ı başından itibaren bütün din görevlileri, Tayyare Cemiyeti'ne üye kaydedildiğinden taahhüt edecekleri yardım miktarı ve isimlerini bildiren bir defter hazırlanarak, Cemiyet Şubesi'ne verilmesi” istenmiştir (BCA, DİBK, 051.V8.2.6.25). Din adamlarından Tayyare Cemiyeti'ne tahsisat kesildiğine dair bir başka örnek de İzmit iline aittir. İzmit Türk Tayyare Cemiyeti'nden İzmit Müftülüğü'ne, 19.11.1927 tarihinde yazılan bir yazıda, müftülük personelinin aylık olarak ödemeyi taahhüt ettikleri 3 aylık ödenmeyen tayyare yardım parasının, İzmit İl Tayyare Cemiyeti Şubesi'ne gönderilmesi talep edilmiştir (BCA, DİBK, 051.V16.8.68.7.). Maliye Vekâleti Özel Kalem Müdüriyeti vasıtasıyla, Diyanet İşleri Riyaseti 'ne gelen, “11 Nisan 1925 tarihli tahrirat mucibince Tayyare Cemiyeti'ne tahsisatta bulunan me'murînin [memurların] isimlerinin zeylen beyanı tevcîh” olduğu beyan edilmiştir (BCA, DİBK, 051, V48, 13.114.32.) Yine Diyanet İşleri Riyaseti'nden Isparta Vilayeti Müftülüğü'ne, 31.07.1928 tarihinde gönderilen bir yazıda, “il müftüsü adına gönderilen Atatürk'ün Nutuk kitabının 5 lira olan ücretinin, 10 taksitle, İl Tayyare Cemiyeti veznesine yatırılmasını istenmektedir” (BCA, DİBK, 051.V32.4.29.16.).

Diyanet İşleri Riyaseti meseleyi oldukça ciddi olarak ele almış olup, “Vaaz, nâm eserini sarfı [satışı] hususunda Tayyare Cemiyeti şubesi ile müşterek çalışılmasını da” istemiştir. (BCA, DİBK, 051.VII.2.14.20.). Yine, 05.04.1926 tarihinde, Diyanet İşleri Riyaseti'nden bütün müftülöklere gönderilen yazıda, vaizlere tamamen “fitre zekât ve kurban derilerinin Tayyare Cemiyeti'ne verilmesi” istenmiştir (BCA, DİBK, 051.V08.2.6.11.).

Bahsi geçen hususları, vaizlerin, vaazlarında halka anlattıkları dönemin gazetelerine de yansımıştır. Örneğin, İstanbul-Aksaray'da Kasap Ahmet

Mahallesi İkiz Ali Çıkmazı, Küçük Camii vaizi, 1927 yılı Ramazan ayı başlarında, sadece kadınlara hitaben yaptığı bir vaazda, sadaka ve zekâtların hangi kurumlara verileceğine dair şunları söylemiştir: “Zekâtınızı, sadaka-i fitrınızı, bayramlarda keseceğiniz kurbanlarınızın derilerini, Tayyare Cemiyeti’ne verin. Tayyare Cemiyeti, vereceğiniz zekât, sadaka-i fitır ve kurban derilerini, bilahare Hilal-i Ahmer Cemiyeti ile paylaşacak ve bu para, vatanın müdafaasında, fakir dindaşlarımızın ihtiyaçlarının temininde kullanılacaktır. Herhalde sadaka-i fitır ile sadakalarınızı elden vereceğinize, Tayyare Cemiyeti’ne verirseniz, paranız daha müfit [faydalı] bir şekilde olacaktır. Tayyare Cemiyeti bunun için birçok kolaylıklar yapmıştır. Şimdiden sadaka-i fitır ve zekâtınızın toplanması için zarflar ihzar edilmiştir [hazırlanmıştır]. Bu zarfları, mahalle ihtiyari heyeti sizin evlerinize kadar getirecektir. Sadakalarınızı bunun içine koyacaksınız. Emin olun, kimsesiz ile yetimlerin karnı doycak; fakirlere, yakacak kömür olacaktır. Hastalara ilaç alınacak, sütsüz yavrulara süt tedarik edilecek, anasız küçükler himaye olunacak, memleketin müdafaası için tayyare satın alınacaktır” (Akşam, 02 Mart 1927.). Küçük Camii vaizinin vaazından da anlaşılacağı üzere, halkın, sadaka-i fitır ve kurban derilerini, bahsi geçen cemiyetlere vermeleri arzu edilmektedir.

Sonuç olarak yukarıdaki belgelerden anlaşıldığı üzere imam-hatip ve vaizlerden, Hilal-i Ahmer, Himaye-i Etfal ve Tayyare Cemiyeti gibi hayır kuruluşları için sadece halktan yardım talep etmeleri istenmemiş aynı zamanda devlet memuru olarak kendilerinden de zorunlu diyebileceğimiz tahsisat kesilmiştir.

V. Din Görevlilerinin Bazı İnkılâplar Konusundaki Tutumları

Cumhuriyetin başlarında, valiliklerce, vilayetlerde görev yapan din adamları, özellikle Ramazan ayında halka vaaz verecek vaizler, dikkatli bir şekilde takip edilmiştir. Bu tespit, 27.11. 1934 tarihinde, Konya valisinin, Konya İl Müftülüğü’ne yazdığı yazıdan anlaşılmaktadır. Bahsi geçen yazıda vali, “Ramazan-ı Şerife gerek vilayet merkezinde ve gerekse mülhakatında [çevresinde] halka, vaaz-ı nasihat etmek üzere, kendilerine Diyanet İşleri Riyaseti’nden vesika verilmiş olan hoca efendiler, kimlerden ibaret ise isim, şöhret ve memleketlerini gösterir bir kıt’a cetvelinin gönderilmesi” ni rica etmektedir (BCA, DİBK, Dİ,051.V42.12.101.18).

Belgelere yansıdığı kadarı ile Cumhuriyet’in ilk yıllarında, vaizler, vaaz konularını kendileri hazırlıyorlar; bağlı oldukları il veya ilçe müftülüklerine gönderiyorlar, müftülükler de vaaz konularının Diyanet İşleri Riyaseti’nin ilkelerine uygun olup olmadığı hususunda, Riyaset’ten onay alıyorlardı.

Vaizlerin, camilerde vaaz konusu olarak ele aldıkları konulara baktığımızda, makul ve İslam dininin günümüzde de bilinen temel esaslarını ihtiva ettiğini görüyoruz. Örneğin, 03.11.1936 tarihinde Akit Kurt adlı vaizin, Diyanet İşleri Riyaseti’ne gönderdiği, aylık Cuma vaazlarının başlıkları şöyledir: 1. Cuma: Nübüvvet-i Muhammedi-yi [Hz Muhammed’in

peygamberliğini] ispat ve münkirleri mükâfatını ret hakkında. 2. Cuma: Nizam-ı İlahî'ye şükretmeyenlerin afatı dünyeviye [dünya felaketlerine] dâçar olduklarına dair 3. Cuma: İmandan sonra mürted olan ([dinden dönen kimselerin] şiddetli azaba dâçar olacakları. 4. Cuma: Cenabı-ı Hakk'ın emrine muhalefet edenlerin, bu hallerini terk ettikleri halde mağfiret ve rahmete nail olmalarına dair (BCA, DİBK, Dİ, 051. 6. 49. 51.). Bir başka örnek olarak, Eşme Köyü dersiamı Mehmet Taşcıoğlu'nun 04.09.1936 tarihinde Diyanet İşleri Riyaseti'ne gönderdiği Ağustos ayı konu listesi verilebilir. Liste şu şekildedir: 1. hafta: Her bir amelde ihlâs ve huzurun lüzumundan bahis. 2. hafta: İslam dininde iktisat ve tasarrufun ehemmiyeti. 3. hafta: İslam'da hüsn-ü muaşeretin önemi. 4. hafta: Dini İslam'da duanın ehemmiyeti (BCA, DİBK, 051. V41. 6.49.1. s. 11.). Yine, 02.10.1936 tarihinde, Eşme Kazası dersiamı Mehmet Balcıoğlu'nun Diyanet İşleri Riyaseti'ne gönderdiği Eylül ayı vaaz listesi şu konulardan oluşmaktadır: 1. hafta: Haksız yere adam öldürmenin günahı 2. hafta: İslamiyet'te, hükmü muaşeretin pek ziyade ehemmiyetli olduğu. 3. hafta: Namazın maddi- manevi yararları 4. hafta: duanın kabul şartları (BCA, DİBK, Dİ, 051. V41. 6.49.1. s. 8.).

İstanbul'da 1925 yılı Ramazan ayındaki bir gazeteye yansıyan vaaz konularına baktığımızda şunları görüyoruz: 1. Kur'an-ı Kerim'in Mekke'de inzali ve insanları saadet-i dünyeviye ve uhreviye hususunda kâmil olduğu 2. Müskirat[içki], sirkat [hırsızlık], fuhşiyâtın dinen, ahlaken ve içtimaen memnûiyeti [yasaklanması] ve bilhassa müskiratın kuvây-ı bedeniye [fiziksel] ve akliyyeye olan su-i te'siratının [kötü etkisi] beyanı. 3. Müslümanların arasında ilzam olan vahdet ve yekdiğerleri beyinde alakalar. 4. Ramazan şerif, Leyle-i Şerif-i Kadir'de ve sair günlerde sadaka ve zekâtın ehemmiyeti. 5. Sa'y ameli [çalışma], kesb [kazanç] ve ticaretin Memduh [övlümüş] olduğu telakki ve memleketin iktisadi-i inkişafiyesi [ekonomik kalkınması] için müslümanların ilmî, ticarî, sınaî mesailerini teşvik etmek 6. İslam'da, dinin fevaidi medeniyesi [medeni faydaları] vazife-i iktisadiyesi İslam ait mebahasatın herkesin anlayabileceği sade bir lisanla tefhimi (Vakit, 12 Mart 1925.).

Haftalık vaazların Diyanet İşleri Riyaseti'nce düzenli olarak kontrol edilmesi, tek parti dönemi boyunca devam etmiştir. Ancak, belgelere yansıdığı kadarı ile zaman zaman vaizlerin, bu görevlerini aksattıkları anlaşılmaktadır. Örneğin, Diyanet İşleri Riyaseti'nce 01.04.1947 tarih ve 115.5.460 sayılı bütün müftülüklere gönderilen bir yazıda, il müftülükleri şu şekilde uyarılmaktadır: *“Bazı müftüler, kadrolarında bulunan vaizlerin vaaz özetlerini, her ay muntazaman göndermemektedirler. En az, haftada 2 veya ayda 8 vaazın özeti, bundan böyle gönderilmesi ihmal edilmeyecek, aksi takdirde hem müftü hem de vaiz hakkında, gerekli işlem yapılacaktır. Vaiz tarafından doldurulacak vaaz özetleri, evvela müftülükçe tetkik edildikten ve gerekli yerleri renkli kalemlerle düzeltildikten sonra tasdik edilip bir yazı ile Başkanlığa gönderilecektir”* (BCA, DİBK, 051.V33.4.30.20.).

Yukarıdaki konulardan hareketle şu söylenebilir ki, Cumhuriyet'in ilk yıllarında namaz, oruç, zekât gibi konuların vaizler tarafından cami kürsülerinden anlatılması problem teşkil etmiyordu. Yönetim açısından problem olan konu, vaizler başta olmak üzere sair din görevlilerinin, siyasi mevzuları vaazlarına taşımaları idi. Esasen, vaaz ve hutbelerin zaman zaman propaganda aracı olarak kullanılması Osmanlı döneminde de karşılaşılan gerçeklerdendi. Bu bağlamda, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e bir süreklilikten bahsedilebilir (Adak, 2010:63).

Bilindiği gibi hilafetin ilgâsı, Şer'îye ve Evkâf Vekâleti'nin kaldırılması, tekke ve zaviyelerin kapatılması, kısmen dinî- siyasî içerikli inkılâplardır. Bahsi geçen İnkılâpların yapılmasından hemen sonra “devletin maaşlı vaizlerinin dinî propaganda alanında, rejim aleyhinde vaazlar verdikleri” anlaşılmaktadır. Devlet içine yerleşmiş olan maaşlı vaizlerden en azından bir kısmı, rejimi sorgulamakta, bu da öyle görülüyor ki geniş kitleler üzerinde tesirli olmaktadır (Koçak, 2011:44).

Bu tesiri fark eden Dâhiliye Vekâleti, din adamlarını, özellikle de vaizleri, halifeliğin kaldırıldığı yıl olan 1924'ten itibaren vaazlarında, siyasi konulara karışmamaları konusunda sık sık ikaz etmiş; dinin, sadece ibadet boyutunu, cami cemaatine anlatmaları hususunda uyarmıştır. Örneğin, hilafetin ilgasından yaklaşık 3 hafta sonra Diyanet İşleri Reisi Rıfat Börekçi, bütün müftülüklere bir yazı göndermiştir. Şavşat Müftülüğü'ne de ulaşan bahsi geçen yazıda, “*vaaz ve nasihat edeceklerin 27 Mart 1340 tarihli nizamname ahkâmına tevfikân intihap edilmeleri, [hükümlerine uygun olarak seçilmeleri] gerek vaaz ve gerek hutbe esnasında, siyasi muhalefet, siyasi muvafakat gibi mevzulardan*” uzak durmaları; bu gibi konuları, cami kürsülerinde anlatmamaları emredilmiştir (BCA, DİBK, 051. VC.2.4.20).

Vekâlet, yukarıdaki yazıyı bütün müftülüklere göndermiştir. Ne var ki bazı gazetelerin haberlerine göre bu emre, Ankara da bile uymayan vaizlerin olduğu anlaşılmaktadır. Akşam Gazetesi'nin 22 Temmuz 1924 tarihli bir haberinde, Bayram günü, “Hacı Bayram Camii'nde, vaiz Süleyman Efendi, ifsatkarane vaaz vermiş; hilafet mevzusu ile alakalı bazı mütalaalarda bulunmuştur. Hakkında zabt varakası tanzim olunan Süleyman Efendi, Dâhiliye Vekili Recep Bey'i (Peker) ziyaret etmiş” ; vaazının yanlış anlaşıldığını belirtmiş, amacının devlet aleyhinde propaganda yapmak olmadığını söylemiştir. Haberin devamında, Süleyman Efendi'nin, “Mücadele-i Milliye'de hizmeti mesbuktur”[geçmiştir] şeklinde bir bilgi de yer almıştır (Akşam, 22 Temmuz 1924 s. 2.).

Hilafetin ilgasına, nadir de olsa, Milli Mücadele'ye destek veren müftülerden de muhalefet edenlerin olduğu anlaşılmaktadır. Bunlardan birisi de İspir Müftüsü Hacı Ahmet Necati Efendi'dir. Milli Mücadele'de Ankara fetvasını tasdik eden müftü, “hilafetin kaldırılmasının aleyhine konuştuğu gerekçesi ile 8 Mayıs 1924'te görevinden geçici olarak uzaklaştırılmış,

suçsuzluğunun anlaşılması üzerine, görevine iade edilmiştir” (Sarıkoynucu, 2007:177).

1925, Şeyh Sait İsyanı'nın da etkisi ile muhalefet unsurlarının bastırıldığı; rejimin otoriterleştiği, bunun üzerine Ramazan ayında camilerde din görevlileri açısından devlet denetiminin arttığı yıldır. Bu yıldan itibaren yerel hoca, şeyh veya tarikat liderlerinin din alanındaki etkisini kırmak, en azından bağımsız hareket etmelerini engellemek hükümetin önemli amaçlarından (Adak, 2010: 63-64). 1925 yılında İstanbul'da da vaizler, siyasi konulara karışmamaları konusunda uyarılmış, uyarıları dikkate almayanlar ise görevden alınmıştır. Dâhiliye Vekâleti'nden İstanbul Valiliği'ne gelen “*emre nazaran dini alet ittihaz ederek, halkı, hükümet ve cumhuriyet aleyhine tahrik ve teşvik için birçok hâcelerin [hocaların] camilerde vaaz verdikleri, haber alınmasından (dolayı) bu kabil hâcelerin [hocaların] vaaz etmekten men edilmeleri bildirilmektedir. İstanbul vali muavini Hüsnü Bey, İstanbul Müftüsü Hasan Fehmi Efendi'ye keyfiyeti[durumu] tebliğ etmiştir. Vilayet tarafından yapılan tahkikat neticesinde mevcut 10 hâce [hoca] ile Fatih'de vaaz eden meşhur Dalbistanlı Süleyman Efendi'nin vaaz vermektten men edilmesine karar verilmiştir*” (Cumhuriyet, 27 Şubat 1925).

İnkılâplara karşı çıkan, hilafetin ilgasına, medreselerin kapatılmasına muhalefet eden ve bu bağlamda aleyhde konuşmalar yapmış olan ve bu düşüncelerini vaazlarına yansıtan vaizler, cezalandırılmışlardır. Bunlardan birisi de, “Hoca Askeri” lakabıyla bilinen Sivaslı Mehmet Efendidir. (Ortak, 2008:2317). Olay Silifke'de yaşanmıştır. Yapılan ikazlara rağmen Alaaddin Camii'nde, hilafet ve medreseler konusunda, inkılâplar aleyhine vaazlarına devam eden Hoca Askeri, sorgulanmak üzere Hükümet Konağı'na getirilmiş; peşinden kalabalık bir kitle, Hükümet Konağı'na yürümüştür. İddiaya göre olaylar çıkmış, Adana'dan yardım istenmiş, olaylar ancak 3 saatte bastırılabilmiştir. Yaşanan gelişmeler neticesinde Ankara İstiklal Mahkemesi'nde yargılanan Hoca Askeri, savunmasında, “ Bu vak'a abdesthaneden çıkmıştır. Abdesthane yapılmasını söylemişim. Toplanan 500 liranın meydana çıkarılmasını söylemişim. Bu sözlerim, bazılarının menfaatine dokundu” dese de, 5 Haziran 1924 tarihinde başlayan yargılama, uzun süren adli süreçten sonra 20 Eylül 1924 tarihinde bitmiştir. Yargılama sonucu 6 ay hapse mahkûm olmuş daha sonra da tutuklu bulunduğu süre göz önüne alınarak, tahliye edilmiştir. Serbest kaldıktan bir müddet sonra ticaretle de uğraşan Hoca Askeri, bu kez de 1925 yılında Şeyh Sait İsyanı'na karışmış, Şark İstiklal Mahkemesi'nde yargılanarak idam edilmiştir (Ortak, 2008:2325).

Din adamları ve inkılâplar bağlamında, hilafetin ilgası gibi hassas konulardan birisi de şapka inkılâbıdır. Şapka inkılâbından sonra bazı din adamları ile de ilgili problemler ortaya çıkmıştır. Çıkan kanuna göre, din adamları sadece camide ya da görev yerlerinde sarık kullanacaklar onun dışındaki mahallerde şapka takacaklardı. 1928 yılında, Dâhiliye Vekili'nin Başvekâlete yazdığı bir yazıda, “*hükümetimizce sarık ve cübbe bir kisve-i*

resmiye [resmi kıyafet] ve nişane-i memuriyet olmak üzere kabul edilmiş olduğu halde, imam, hatip, müezzin ve saire gibi cihet eshabının, [din görevlilerinin] bakkallık, aktarlık, tütüncülük ve buna mümessil sanatlarla dahi iştiğal etmeleri hasebiyle, cihet eshabından bu kabil kimselerin, bu elbisenin kadr-ü şerefini, tenzil, hürmet his ve duygularını izale etmemek için icray-ı sanat ve ticaret ettikleri sırada efradı hali gibi telebbüse mecbur tutulmaları tamimem vilayata, tebliğ edilmekle beraber, icabenlerin nazarı dikkatleri, celbi Diyanet İşleri Riyaseti'nden rica edilmiştir” (BCA, BKKK, 030,10.192.314.14).

Belgelere yansıdığı kadarı ile şapka inkılabı konusunda yeterince hassas davranmayan müftülerin olduğu anlaşılmaktadır. “Amasya Köprü³ Müftüsü’nün, 1926 yılı Cumhuriyet Bayramı’nda halk, memur ve eşrafın huzurunda yapılan “*merasime, başı açık olarak iştirak eylediği ve o esnada bir duada bulunduğu gibi, esasen tertip edilen yer ve programda duaya da lüzum görülmemiş ve müftü efendiye, bu yolda bir teklifte bulunulmamış olduğu halde, müftü efendi dua etmiştir*”. (BCA, BKKK, 030. 10.26.150.7.) Müftü Efendi⁴, bayram törenine şapka ile katılması gerekirken başı açık olarak katılmış ve hiç gerekmediği ve yeri olmadığı halde dua etmiştir.

Şapka inkılâbı konusunda bazı din adamlarının muhalif davranışlarına karşılık bazıları da inkılâbının yanında yer almış ve şapka inkılâbını desteklemişlerdir. Örneğin, Cumhuriyet Gazetesi’nde, “Müftülerde Tecdit, Ayvalık Müftüsü Mehmet Şakir Efendi Şapka Giymiştir” başlığı ile verilen haber, şu şekilde devam etmiştir: “*Medeni serpuşun ,Anadolu ulema zümresi tarafından mazhar olduğu hüsn- i kabulün bariz bir numunesi olan bu hareket ,aynı zamanda ispat etmektedir ki, inkılâbın yaratıcı hamleleri, büyük ve münevver şehirlerden, kazalara ve nahiyelere kadar süratle ilerlemekte ve en ücra taşra belediyelerinde bile cehlin, taassubun son izleri silinmektedir. Artık*

³ Günümüzde Samsuna bağlı Vezirköprü olup o dönemde Amasya’ya bağlıdır.

⁴ www.vezirköprümüftülüğü.gov.tr sitesinde, belgede adı geçen müftü ile ilgili şu bilgiler yer verilmiştir: isminin Hacı Hafız Mustafa Efendi olduğu ve günümüzde Vezirköprü halkı tarafından şehit müftü olarak anıldığı belirtilmektedir. Aynı zamanda, Nakşibendî tarikatına da mensup olan müftünün, Vezirköprü Abdulgani Mahallesi’nde bulunan mezar taşında, “Merhum ve Mağfurun leh Nakşibendî Şeyhlerinden Köprü Müftüsü Hacı Hafız Mustafa Efendi” ,vefat ettiği yıl: 1214, Miladi: 1800’lü yıllara denk düşmektedir. İlçemizde, müftü olarak görev yaptığı yıllar, kesin olarak tespit edilmemekle birlikte hayat hikâyesinden kesitler, halk arasında konusula gelmiştir. Evliyadan bir zat olduğu, zaman zaman cinlere de İslam’ı anlattığı, kendisinden Islama uymayan bir fetva istendiği, Vezirköprü’de yaşayan gayri Müslimlerin bütün ısrarlarına rağmen yanlış fetva alamadıkları için şehit ettikleri anlatılmaktadır. Şehit edilişinde sonra bir yakınının rüyasında şehit müftüyü gördüğü ve şehit edildiği evindeki yatağının yanında kesik parmağının bulunduğunu haber verdiği, kesik parmağının sonradan bulunarak mezarına konulduğu anlatılmaktadır. www.vezirköprümüftülüğü.gov.tr bu bilgiler, müftülük personeli tarafından kaleme alınmıştır (Erişim Tarihi, 21.07.2014).

adları kaba softa, yobaz sürülerine ,Ayvalık Müftüsü Şakir Efendi'nin bu medeni hareketi de müessir bir ders olmazsa, o zavallıların topuna yazıklar olsun!” (Cumhuriyet, 2 Mart 1926. No: 653.). Benzer şekilde, Vakit Gazetesi'nin haberine göre de Abdullah Esat Efendi adında bir müftü, serpuş ve kıyafet hakkında ayet ve hadis olmadığından hareketle, “Cumhuriyet'in bize hürriyet-i vicdan ve hürriyet-i efkâr ve amâl bahşettiğinden” bahsetmiş şapka inkılâbının yanında yer almıştır (Vakit, 10 Ekim 1926). Bir başka örnek, 02.04.1935 tarihinde kıyafet konusunda yapılan yeniliklerden sonra Muş Halkevi Başkanı Kamil Kovan'nın CHP Genel Sekreterliği'ne yazdığı yazıda, “vilayetimizde bütün hocalar medeni kisveyi sevinçle şimdiden giymişlerdir”demektedir(BCA.3.Büro.490.1.(11.08.1935),611.122.1.)

Harf inkılâbının 1928'te yapılmasından sonra diğer memurlar gibi din adamlarının da yeni harfleri öğrenmeleri istenmiş ve kendilerine, gerekli talimatlara uymaları emredilmiştir. 24.08.1928 tarihinde, Diyanet İşleri Riyaseti'nden Kasaba'ya (Turgutlu) gönderilen yazıda, bütün camilerin imam ve hatiplerinin “*yeni Türk harflerini, okuyup yazacak kadar malumat edinmeleri lüzum-ı kat'isinden* dolayı, *Kasaba Kazası Kaymakamlığı'nın hazırladığı bir program çerçevesinde, Kasaba Zafer Mektebi'nde açılan sınıfta, yanlarında kalem, defter ve tebeşirle, 25 /08/1928 tarihinden itibaren hazır bulunmaları*” istenmiştir (BCA, DİBK, 051.V45.13.108.7.).Yine, 01.11.1928 tarihinde Amid [Diyarbakır] Müftülüğü'ne gönderilen bir yazıda, “merkez kazada mevcut cevâmi-i şerife [camilerde] eimme ve hutebasının [imamlar ve hatiplerin] behemehâl [derhal]yeni Türk harflerini öğrenmek üzere hususi resmi küşat edilen kurslara devam eylemeleri” bildirilmiştir (BCA, DİBK, 051.V43.12.105.42.).

Latin alfabesinin kabulünden sonra imamların, özellikle köy imamlarının, köy çocuklarına, Arap harflerini öğretmemeleri ve Arap harfleri ile eğitime devam etmemeleri istenmiş aksi davranmaları halinde görevden uzaklaştırılacakları kendilerine bildirilmiştir. Örneğin, Kocaeli Valililiği'ne bağlı Bahçecik Nahiyesi'nde, bir köy imamı Arap harfleri ile çocuk okuturken yakalanmış, “mümaileyhin 1929 senesi içinde Arap hurufatı ile ders verdiği leffen takdim kılman mahrem tahkik raporundan anlaşılmasına nazaran, köy imamlığında bulunması ezher cihet muvafık olamayacağı” [uygun olmayacağı] (BCA, DİBK), 051.8.69.32.) belirtilmiş, görevden alınması gerekliliği dile getirilmiştir.

Şunu da belirtmek gerekir ki özellikle köy imamları, yeni harfleri öğrenme konusunda çok da muhalefet göstermemişlerdir. Fakat köy imamlarının çoğu Latin harflerini de alışkanlıklarından dolayı sağdan yazmaktaydılar. Bu konuda öğretmenlerin dikkatini çekecek genelgeler gönderilmesinin yerinde olacağından söz ediliyordu.” (Koçak, Star, 18 Ocak 2014).

Din adamlarının, özellikle vaizlerin, görevleri sırasında siyasi konulara müdahalesi ile uyarıldıkları bir başka dönem, SCF'nin kurulması öncesi ve

1930 belediye seçimleri sonrasıdır. Rejimin, Serbest Fırka deneyimini, İslâmî ya da dinî muhalefeti dizginlemek hatta ortadan kaldırmak için fırsat olarak değerlendirdiğini dile getiren yorumlar olmuştur. Bunlardan birisi, Karpat'tır. Karpat, bu konuda “*Serbest Fırka deneyimi, CHP’yi şuna inandırmıştır ki: Halk, toplum ve milleti, geleneksel İslami çerçeve içinde algılamayı ve ataları Osmanlılarla, gurur duymayı sürdürdükçe az çok Avrupalı emsallerine benzeyen, gerçekten modern bir Türk ulusu oluşturmak ve modernleşmeyi başarmak, imkânsızdır* demektedir (Karpat, 2009:269-270).

1929 yılında, önce Dâhiliye Vekâleti’nden Diyanet İşleri Riyaseti’ne, oradan da bütün müftülüklere gönderildiği anlaşılan bir yazıda, “*Diyanet İşleri Riyaseti’nin murakabesi altında bulunan vaizleri, esnayı vaazda [vaaz sırasında] evvelce makamdan gönderilen (demek ki daha önce gönderilen bazı uyarılar vardır) mevzu haricine çıkmamaları ve bu hususta son derece basîret ve ihtimam üzere bulunmaları*” kendilerine bildirilmiştir (BCA, DİBK, V35.V5.46.22.).

Din adamlarının, siyaseten tavır ve davranışlarının nasıl olması gerekliliği konusu bu kez de Menemen olayı sebebi ile gündeme gelmiştir. 23 Aralık 1930 tarihinde yaşanan Menemen olayında sonra, din görevlilerinin rejime sahip çıkması gerektiği bir gazetenin haberinde şu şekilde yer almıştır: “*Diyanet makamlarımız mümtaz bir ilmiye zümresi teşkilinden hala aciz midir? Gene eskisi gibi önüne gelen başına sarık sarıyor. İmamlık ve dervişlik taşıyor. Yüksek kıymet-i ilmiyesi olmayanlara, sarık ve cüppe giydiren diyanet makamlarımız, dökülen masum kanların hesabını verecek midir? Biz, ezher-i cihet şayan-ı hürmet ve itimat bir ilmiye zümresi görmek isteriz. Az olsun, öz olsun. Zira çokluk huzuru ve sükûnu bulandırır. Böylelikle, hükümet vazifesini kolaylıkla görebilecek engellere tesadüf etmeyecek ve irtica karakuvveti, gizli faaliyetlerini göremeyecektir*” (Anadolu, 1 Ocak 1931).

Yukarıda da dile getirildiği gibi, 1924’te din adamı yetiştirmek için açılan İmam- Hatip Okulları 1929–1930 eğitim-öğretim yılı sonunda kapatılmıştır. Diğer taraftan 1929 senesinde vaizlere, bazı ikazlar yapıldığı aşağıdaki belgeden de anlaşılmaktadır. 1930 yılı Ramazan ayı yaklaşırken, Dâhiliye Vekâleti’nin, Emniyet-i Umumiye Müdürlüğü ve Diyanet İşleri Riyaseti’ne yazdığı bir yazıda, “*geçen sene Ramazan’da, camilerde ders veren vaiz efendilerden bazıları ve ahlakî olması lazım gelen esaslardan inhiraf ederek, TBMM’nin tesis ve vaaz ettiği esaslar; müesseseler aleyhinde mubalatsızca [dikkatsizce] mutalaa da buldukları malumu riyasetpenahileridir*” denilmiştir (BCA, BKKK, 030,10. 26.150.18.).

Erken Cumhuriyet döneminde, din adamlarına yapılan uyarılardan birisi de, yeni eğitim sistemini eleştirmekten uzak durmalarıdır. Cumhuriyet’in başlarında din adamlarının, özellikle köy imamlarının, köy çocuklarına Kur’an- ı Kerim ve dine ait bazı temel bilgileri öğretmek hususunda çabalarının olduğu gözlemlenmekte; hatta yer yer, bunu kendilerine bir misyon olarak

gördükleri anlaşılmaktadır. Ancak, o dönemde bu yasaktır. Cumhuriyet dönemi dinî yaşamla ilgili araştırmaları olan İsmail Kara'nın babası Kutuz Hoca, o günlerde genel durumu şu cümlelerle Hatıraları'nda dile getirmektedir: “Ben, 1926 yılında kursa gitmeye başladım. O yıllarda, jandarmalar sık sık baskın yapar, Kur'an okutan hocalara ve talebelerine eziyet ederlerdi. Dayak, hapis, vakaları da olurdu. Kur'an ve Arapça okutmak yasaktı. Mülkî amirler ve jandarmalar da Ankara'dan gelen emirleri tatbik ederlerdi. Fakat bizim kursa geldiklerinde kapıyı açıp da Hoca efendiyi gördüklerinde yanlış bir yere gelmiş gibi mahcup bir halde kapıyı usulca kapatır ve hiçbir şey söylemeden, dönüp giderlerdi” (Kara, 2000: 42).

Kutuz Hoca, bu köy çocuklarına Kur'an öğretme faaliyetinin gizli gizli yapıldığını şu cümlelerle dile getirmektedir: “ Hoca, dersi ileride olan talebelerden ilk ders alanı, pencerenin sahanlık kadar geniş kenarına oturtur; jandarmaları kollamasını tembih ederdi. Bu görevi ben de çok yaptım. Çünkü o yıllarda, jandarmalar, ansızın camilere, Kur'an Kurslarına baskın yapıyor; körpe çocuklara bağıyor çağırıyor, takkelerini tüfeğin namlusu veya eliyle alıp yere fırlatıyor bazen dayak atıyor, hocalara ise hareketler yağdırıyor, canı isterse alıp götürüyordu. Jandarmaların geldiği haber alındığı veya götürüldüğü zaman ilk yapılan şey Kur'an, cüz ve elifba nüshalarını, ortadan kaldırmak olurdu. Çünkü bunlara karşı tepkileri, her zaman daha sertti. Gizleme faaliyetinden sonra da, hoca dâhil herkes bir tarafa sıvıştırdı (Kara, 2000:36).

Vaizlerin, cami kürsülerinde Cumhuriyetin yeni maarif sistemini eleştirmemeleri konusunda ikaz edildiği anlaşılmakta olup, kendilerinden modern maarif sistemini, modern okulu ve öğretmenleri tenkit etmemeleri istenmiştir. Bu yönde vaaz veren, konuşma yapan din görevlileri, suçun mahiyetine göre değişik cezalarla cezalandırılmış, hatta bazı din adamları görevden alınmıştır. Örneğin, Erzincan, “Kemah Kasabası Camisi vaizi Hafız Sabri Efendi'nin, vaaz esnasında, muallimlerin talebeye oruç yedirdiklerinden ve cennet ile cehennem olmadığını söylediğinden bahsetmesi ve aynı şekilde, mektepte, muallimlerin, muvacehesinde beyan eylemekle beraber, dini kaldırmak dediği anlaşılacak evrakı yola mahkemeye tevdi ve icra-i vaazden [vaaz etme görevinden] men edildiği Erzincan Vilayeti'nden bildirilmiştir”(BCA, BKKK, 030.10.102.668.12.).

Bir başka örnek, Aydın'ın Nazilli kazasına aittir. 11.03.1928 tarihinde, Nazilli Kazası'nın Parlebey Beldesi imamı, çocuk okutmak bahanesi ile Cumhuriyet ve maarif “aleyhtarlığına yeltendiği anlaşılması üzerine tevkif edilerek cihet-i adliyeye tevdi edilmiştir” (BCA, BKKK, 030,10. 102. 667. 20.).

Esasen,1925'lerde cami- mektep ikiliği üzerine yaşanan tartışmalar, tek parti döneminin daha sonraki yıllarından da devam etmiş, camilerde, vaaz veren vaizler bu tür durumlarda uyarılmışlardır. Örneğin, “Kocaeli Akça Camii'nde, 1 Ekim 1943 tarihinde kılınan bayram namazından sonra vaaz veren Şevket

Sezen Hoca, “*muhitimiz laiktir, fakat din yoktur, mekteplerde ise din olmadığı gibi dine de alaka yoktur. Siz babalar, evlatlarınıza, evlerinizde din dersi öğretiniz, namaza ve camilere alıştırmınız. Bu bâbdaki mesuliyet-i maneviye[manevi sorumluluk] velilere aittir, sonunda, siz mes’ul olursunuz şeklinde sözler sarf etmesi üzerine adliyyeye sevk edilmiştir. Cumhuriyet Müddei-i Umumiyesi’nin 21.12.1943 tarih ve 390 sayılı kararı ile bu sözler, mahiyet itibari ile dinî hissiyatı tahrik gibi müstelzim-i ceza bir suç mahiyetinde görülmemiş, takibata mahal yok kararı verilmiştir*” (Dikici, 2008:169).

Belgelere yansıdığı kadarı ile erken Cumhuriyet döneminde, din adamlarının örgütlü ya da toplu bir muhalefetinden bahsedilemez. Genellikle, şahsî ya da ferdî çıkışlar söz konusudur. Ancak bu tür muhalif hareketler, karşılıksız kalmamış, zanlılar sorgulanmış ve cezalandırılmışlardır. Aşağıdaki belge buna örnektir. Dâhiliye Vekâleti Celile’sinin 27 Ocak 1926 tarihli tezkiresinde, Bozhöyük Nahiyesi Çarşı Mahallesi Camii’nde, 8 Ocak 1926 tarihinde, Osman oğlu hâce [hoca] İbrahim Efendi tarafından kıraat edilen hutbede, “*ahir zamanda ulemadan amel, zenginlerden şükür, fakirden sabır, kadınlardan hayâ, erzaktan bereket kalkar tarzındaki cümleler, halk nazarında su-i tesir icra ettiği [kötü etki yaptığı]bizzat ahali tarafından vak’i şikâyetten anlaşılmıştır*”. Şikâyet edilen hocanın dosyası mahkemeye intikal etmiştir (BCA, DİBK, 051. VII.2.13.24.). Ancak, İbrahim Hoca’ya mahkeme sonucu, nasıl bir ceza verildiğini bilmiyoruz.

Bir başka örnek olarak, Kara Müftü Hoca gösterilebilir. Kara Müftü Hoca, I. Dünya Savaşı’nın başladığı yıllarda, Kayseri’de müftülük yapmıştır. Anadolu’nun işgali üzerine Develi’de, Müdafa-i Hukuk Cemiyeti’nin kuruluşuna katılmış, Milli Mücadele’yi desteklemiştir. Cumhuriyet kurulduktan sonra da Develi Müftüsü olarak görevine devam etmiştir. Tefsir, hadis ve fıkıh ilimlerine vâkıf olan ve kendisine Develi’nin Ebu Hanifesi de denilen Numan Hoca (Cebeci) Nakşibendî tarikatına mensuptur. Tek parti döneminde, vaazları takip edilmiş, -muhtemelen siyasi muhalefetinden dolayı- zaman zaman Kayseri Emniyet Müdürlüğü tarafından sorgulanmıştır (Kayseri Ansiklopedisi, t.y:307).

Numan Hoca’yı Emniyet’e gitmeye zorlayan olaylardan birisi de şudur: Menemen olayından sonraki günlerden birisinde, Metris Camii’nin duvarında, zekât ve fitrelerinizi Tayyare Cemiyeti’ne verin başlıklı bir afişi, uygun olmadığı gerekçesi ile yırtıp atmıştır. (Yılmaz 2013:37) Dönemin Dâhiliye Vekili Şükrü Kaya, Başvekâlete yazdığı bir yazıda, olayı şu şekilde nakletmektedir: “*Develi Müftüsü Numan Efendi’nin cami kapısında asılı ve yeni harflerle yazılı fitrenin Tayyare’ye verilmesi hakkındaki, resimli matbu ilan varakasını, yırtmak ve cemaate yaptığı telkin [öğüt] semeresiz kalınca, tehevürle [heyecanla] resimli kâğıtlar cami kapısına yapıştırılamaz, şeriatsız yaşamaktan ise ölmek eyidir diye tahrikamız hezeyanlarda [saçma sözler] bulduktan sonra, yırttığı ve meselenin ehemmiyetine binaen, müftünün bekası inzibatça mahzuru görüldüğünden, me’murin kanununun 48. maddesi*

mucibince hemen işten el çektirilmesi ve tahtı nezarete alınarak [göz altına alınarak] tahkikatın tesrii [soruşturmanın hızlandırılması] ve mevcuden ciheti adliyeye tevdi hususlarını, mahalline cevaben bildirildiği Kayseri Vilayeti'nden iş'ar kılınmıştır" (BCA, BKKK, 030.10.102.668.3.). Numan Hoca, olay sonrası Kayseri Ağır Ceza Mahkemesi'nde yargılanmış, yargılama sonucu görev yeri olan Develi'den alınarak altı seneliğine, Ankara Haymana'ya sürgüne gönderilmiştir (Yılmaz, 2013: 36.).

Yine, İçişleri vekili Şükrü Kaya tarafından Başvekâlete yazılan bir başka yazıda, *"Yozgat Merkez Büyük Cami vaizi, Ethem Hoca'nın açık kadınların fahişe olduklarını, vasfıyla tahkir olması ve daha bazı mürteciâne sözler sarfeylemiş olması hasebiyle, mahkemeye sevkinin mukarrer bulunduğu ve geçen senede aynı vaziyeti dolayısıyla mahkemeye sevkolunmuş bulunduğu vilayetten iş'ar kılınmıştır"* denmektedir (BCA, BKKK, 030. 10. 102. 668.8.).

Yukarıdaki belgelerden anlaşıldığı kadarı ile, bazı vaiz ve din adamlarının, vaazlarında oldukça kışkırtıcı ifadelerle yer verdikleri; siyâsî propaganda yaptıkları anlaşılmaktadır. Bu gerçekten böyle midir? Yoksa vaizleri şikâyet eden vatandaşların ya da bilgi kaynaklarının abartısı mıdır? Bunlar, apayrı tartışma konularıdır. Örneğin, yine *"Bolu- Gerede'nin Kabil Mahallesi'nden vaiz Hacı Hasan, Gazi Hazretlerin hasta olduğuna, Selanik'in alınarak mukabilinde İstanbul'un Yunanlılara verileceğine ve İsmet Paşa hazretlerinin, Avrupa'ya ya da İngiltere'ye gideceğine dair ifşaatta bulunduğu için"* adliyeye sevk edilmiştir (BCA, BKKK, 030.10.104.679.29)

Konu ile ilgili bir başka örnek olay, 1935 yılında Mersin'de yaşanmıştır. Mersin Cumhuriyet Savcısının yürüttüğü tahkikat, Adliye Vekaletine ulaşmıştır. Savcı, Vekalet yazdığı yazıda, yaşana olayı şu şekilde anlatmaktadır: *" bu sabah Yeni Cami'de Hadımlı Hasan oğlu Ahmet'in vaaz sırasında halka karşı, oruç tutmayanların, namaz kılmayanların kafir, hınzır ve eşeğe teşbih ile [benzeterek], katledilmelerinin caiz olduğu, öldüklerinde namazlarının kılınmayacağını söylemiş olduğu haber alındığından, derhal Vilayet' e malumat verilmekle beraber tahkikata başlanmıştır. Şahitler şahadet ediyorlar"* (BCA, BKKK, 030.10.26.151.7]

Esasen bu tür provatif çıkışların tek parti döneminde, İsmet İnönü'lü yıllara da uzandığı söylenebilir. Örneğin, Haymana kazasında, bayram namazından önce hutbede, "namaz kılıp oruç tutmayanlar yahut oruç tutup da namaz kılmayanlar ala domuz; bunların hiçbirini yapmayanlar kara canavar, kinci olanlar ise deve suretindedirler şeklinde vaaz veren Mehmet Hoca, adliyeye sevk edilmiş ancak, savcılık takibata mahal olmadığına karar vermiştir. Dersiamlardan Ohrili Hüsrev (Aydınlar) Hoca, Fatih Camii'nde verdiği vaazda, 'biz âtimizi küfür ve dalâlette bırakıyoruz, inşallah başımıza kudretli birisi gelir de bizi kurtarır' şeklinde sözler sarf etmesi üzerine, adliyeye sevk edilmiştir. Ancak, Fatih Asliye Mahkemesi'nde, 18 Haziran 1940 tarihinde yapılan yargılamada beraatına karar verilmiştir (Dikici, 2008:168).

Din görevlilerinin, Dâhiliye Vekâleti ve Diyanet İşleri Riyaseti'nce uyarıldıkları konulardan birisi de tarikatlardır. Camilerde, resmî görevli imam ya da sair din adamlarının herhangi bir tarikata mensup olmaları asla tasvip edilmemiş ve bu durum, şiddetle yasaklanmıştır. Yasaklanan tarikatların başında, Nakşibendîliğin geldiğini söyleyebiliriz. Esasen, klasik Osmanlı döneminde de Nakşibendîliğin yayılmasında, Nakşibendîliğe bağlı vaizlerin, “büyük etkileri olduğu söylenebilir” (Kaya, 2011: 120). Bu bağlamda, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e bir mirastan bahsedebiliriz. Nakşibendî tarikatı, erken Cumhuriyet döneminde de etkili olup, “1936 yılında Arapça ezan yaşağını uymayan, tekbir alan, sâla veren, gizli tarikat toplantıları yapanlar arasında en çok Nakşî tarikatı mensuplarının ileri gittiği anlaşılmaktadır” (Koçak, 2011:42).

Resmi din görevlileri arasında Nakşibendîlik, erken Cumhuriyet döneminde de rağbet gören tarikatlardandır. Yukarıdaki bilgiler çerçevesinde, din görevlilerinin Nakşibendîlik tarikatına alaka duymamaları; tarikata üye olmamaları ve faaliyetlerine katılmamaları istenmiştir. Örneğin, Dâhiliye Vekâleti'nden Diyanet İşleri Riyaseti'ne yazılan bir uyarı yazısı sonucu Diyanet İşleri Riyaseti, Konya Müftülüğü'nü şu cümlelerle uyarmaktadır: “*Cihanbeyli kazasına merbut Karalalık Köyü imamı, Nakşibendî tarikatına mensup Neccar Ali Hacı İshak Efendi'nin riyaseti altında müteşekkil bir cemiyetin mevcudiyeti ihbar edilmiş ve cümlesi tevkif olunmuştur. Böyle yabancı, ahlak ve seciyesi ma'lûm olmayan imamların takip edilmesindeki mazarrat arz ve izahtan müsteniftir*” (BCA, DİBK, 051.V6. 3.17.20.).

Bu arada şu söylenebilir ki, Cumhuriyet'in ilk yıllarında, sadece din adamlarının Nakşibendîlik tarikatı ile ilgilerini kesmeleri istenmemiş, Nakşibendîliğe ait olan bazı eserler de Bakanlar Kurulu Kararnamesi ile yasaklanmıştır. 23.06.1938 tarihli Bakanlar Kurulu Kararnamesi ile “İstanbul'da basılmış olan ‘Terceme-i Adab-ı Tarikat-ı Âliye-i Nakşibendiye-i Hâlidîye’ adlı risale ile ‘Evradı Bahâ-i Şerhi’adlı risalenin zararlı yazıları taşıdığı anlaşıldığından satışının yasak edilmesi” sağlanmıştır (BCA, BKKK, 030.18.01.02./83.56.18.). Yine dönemin Dâhiliye Vekili Şükrü Kaya imzası ile Başvekâleti Celile'ye gönderilen 12 Ocak 1925 tarihi bir yazıda, “Kayseri Müftüsü Remzi ve eski Eytam Müdürü Abdullah'ın Nakşibendî Tarikatı'na rağbeti artırmak için yazdığı ‘Zikri Cehrinin Cevami [camiler]ve Mesacidde [mescidler] Meşruuiyyetine Dairdir’ adlı kitabın yasaklanması emredilmiştir (BCA, DİBK, 030.10.86.566.15.).

Diyanet İşleri Riyaseti, Dâhiliye Vekâleti'nde de aldığı talimatlar doğrultusunda, tek parti dönemi boyunca, din adamlarının rejime muhalif davranışlar içerisinde olmamaları hususunda, ayrı bir özen göstermiştir. Bu bağlamda, 1942'de Diyanet İşleri Reisi M.Şerafettin Yaltkaya imzasıyla Mut Müftülüğü'ne gönderilen yazıda, “*köy imamlarının 442 nolu köy kanununun 24. maddesindeki 2. fıkra hariç, evsafı haiz olmaları ve binaenaleyh tayinlerden*

evvel, emniyetçe durumlarının tetkiki, lazım geleceğine göre, böyle, durumları incelenmeden tarafımızdan buyrultu verilmek suretiyle tayin edilmiş köy imamları varsa, reisliğimize bildirilmesi ve badema[bundan sonra] bu esas dairesinde hareket edilmesi lüzumu, emniyetle beyan olunur” denilmektedir (BCA, DİBK, 051.V33.4.36.16.).

Cumhuriyetin ilk yıllarında din görevlileri, devletin maaşlı memuru da olsalar, kendilerinden beklenen vaazları değil de zaman zaman kendi gönüllerinden geçeni anlatıyorlar gerekli hassasiyeti göstermiyorlardı. Hükümetin çizdiği çizginin dışına çıkan din görevlilerini, sadece İç İşleri Bakanlığı'nın izlemesi yetmiyordu. Diyanet İşleri Başkanlığı'nın da üzerine düşen görevi yerine getirme konusunda daha fazla titizlenmesi gerekiyordu. “Anlaşılan bu teşkilat, kendi elemanlarının vaazlarının denetlemek konusunda yeterli özeni göstermiyor, ya da gösteremiyordu”. Bu bağlamda, CHP teşkilatından da aynı izlemenin ve denetimin yapılması isteniyordu (Koçak,2011:44).

VI. SONUÇ

Klasik Osmanlı döneminde, müftü, vaiz, imam gibi din görevlilerinin sosyal hayatın hemen her kademesinde, yer aldıkları görülmektedir. II. Mahmut dönemine kadar devam eden bu durum, özellikle Tanzimat'tan itibaren yavaş yavaş sona ermiş, din adamları, sadece dinî görevlileri ile ilgilenmesi gereken memurlar olarak değerlendirilmeye başlanmıştır.

Anadolu'da bulunan müftüler, gerek verdikleri fetvalarla, kamuoyunun hazırlanmasında gerekse bizzat katılarak, Milli Mücadele'ye destek vermişlerdir. Ancak, Milli Mücadele'nin tamamlanmasının ardından, Cumhuriyet'in kurulması ve özellikle 1925 yılından itibaren, imamların ve diğer din görevlilerinin istatistikî olarak zaten az olan sayıları düşmüş/düşürülmüştür. Ayrıca da kamuoyu nezdinde de, kısmen itibar kaybetmişlerdir. Oysa aynı tarihlerde taşrada, özellikle köylerde, bir din görevlisi olarak imama olan ihtiyacın oldukça fazla olduğu anlaşılmaktadır.

Cumhuriyetin ilk yıllarında yönetimin din adamlarından bir takım beklentileri ve talepleri olmuştur. Din görevlilerinin ve özellikle vaizlerin, âdeta dönemin milli mefkûresi olarak değerlendirebileceğimiz, o dönemde, Türk milletine vizyon, misyon kazandırma amacına matuf, “asrî, millî, fennî” gibi kavramları algılamaları, özümsemeleri; yorumlamaları ve bu kavramlar çerçevesinde, dini, halka anlatmaları istenmiştir. Aracısız topluma ulaşabilen ve toplum üzerinde tesiri olan vaizlerden de bu vizyonu, bir misyon olarak halka sunmaları ve halkın ikna edilmesi konusunda, yardımcı olmaları beklenmiştir.

1925'li yıllarda, Hilal-i Ahmer, Himaye- i Etfal, Tayyare Cemiyeti gibi hayır kuruluşları, uzun savaşlardan yeni çıkmış Türk milletinin, yaralarını sarmaya çalışan kurumlardır. Özellikle vaizlerden, halka bu kurumların önemini anlatması; halkın, sadaka, fitir, zekât gibi dinî-mali yardımlarını, bu kurumlara vermesi hususunda teşvik etmeleri istenmiştir. Aynı zamanda kendilerinden de

bu kurumlara, zaman zaman zorunlu diyebileceğimiz yardım tahsisatı kesilmiştir.

Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun hayata geçirilmesi, harf inkılâbının yapılması ve Millet Mekteplerinin açılmasından sonra, eğitim alanında, modern diyebileceğimiz, yeni bir dönem başlamıştır. Din görevlilerinin, mabet içinde ya da dışında, modern eğitimin, çocukları dinden- imandan uzaklaştıracağına dair bazı konuşmalar yaptıkları ya da vaazlarında, bu tür konulara değindikleri anlaşılmaktadır. Yönetim, tarafından bu tür çıkış ve tenkitler hoş görülmemiş, Dahiliye Vekaleti kanalı ile gerekli uyarılar yapılmıştır. Bazı din görevlilerinin, bu tür olaylardan sonra yargılandığı ve görevden uzaklaştırıldığı vakidir

Belgelerden hareketle, erken Cumhuriyet döneminde din adamlarının; imamların, vaizlerin, devletin sıkı denetimi ve kontrolü altında olduğunu söyleyebiliriz. Vaizlerin, haftalık Cuma vaaz konularını, önceden Diyanet İşleri Riyaseti'ne bildirmeleri gerekmektedir.

Maaşlarını, devletten alan “resmî din görevlilerinden”, tarikatlara ilgi duyan, özellikle de Nakşibendiliğe yakın olanların mevcudiyeti anlaşılmaktadır. Ancak, Dâhiliye Vekâleti'nin kesin emirlerinden anlaşılan odur ki, resmi din görevlilerinin tarikatlarla içli-dışlı olmasına müsamaha gösterilmemektedir. Bu bağlamda, bazı vilayet müftülükleri, Dâhiliye Vekâleti talimatı ile gerekli önlemleri alması hususunda uyarılmışlardır.

Cumhuriyet'in başlarında, yönetimin, resmî din görevlilerinden, inkılâplar ve yenilikler konusunda bazı beklentileri olmuştur. Hilafetin ilgasını eleştirmemeleri, harf inkılâbına destek vermeleri ve yeni harfleri öğrenmeleri, şapka inkılâbına muhalif görüş beyan etmemeleri, bunlardan bazılarıdır. Bazı resmî din görevlilerinin, yönetimin bu beklentilerini karşılamada; yeni rejime/devrimlere uyum göstermekte zorlandıkları anlaşılmaktadır.

Hilafetin ilgası, Şeyh Sait İsyanı gibi kısmen dinî- siyasi olaylardan sonra bazı din görevlilerinin ferdî olarak muhalif tavırlar sergilediklerini söyleyebiliriz. Bu gibi durumlarda, yönetim tarafından, din görevlilerinin resmi ideolojiye, inkılâplara aykırı beyanlarda bulunmamaları; vaazlarında, bu gibi konulara değinmemeleri konusunda, kendilerine gerekli uyarılar yapılmış, haklarında soruşturmalar açılmıştır. Ne var ki, belgelerin de yetersizliğinden hareketle, bu soruşturmaların sonuçlarını tam olarak bilemiyoruz. Mevcut belgelerin elverdiği ölçüde şu söylenebilir ki talimat ve emirlere uymayanlar cezalandırılmıştır. Ancak, bu cezaların çok ağır olmayıp, genellikle sadece uyarıldıkları; zaman zaman görev yerlerinin değiştirildikleri, nadiren de olsa görevden alındıkları anlaşılmaktadır.

KAYNAKLAR

Arşiv Vesikaları

BCA, Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, (BKKK) Bakanlar Kurulu Kararnameleri Katalogu, 030,10. 26.150.3.

BCA, (BKkk), 030.01.105.657.8.
BCA, (BKkk), 030,10. 192.314.14.
BCA, (BKkk), 030,10. 26.150.18.
(BCA, BKkk, 030.10.21.121.6).
BCA, (BKkk), 030.10.102.668.12.
BCA, (BKkk), 030,10. 102. 667. 20.
BCA, (BKkk),030.10.192.314.4.
BCA, (BKkk), 030.10.102.668.3.
BCA, (BKkk),030. 10. 102.668.8.
BCA, (BKkk), 030.10.104.679.29.
BCA, (BKkk), 030.18.01.02./83.56.18.
BCA, (BKkk), 030.10.86.566.15.

BCA,(Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi), **(DİBK)**, Diyanet İşleri Başkanlığı Kataloğu, 051.V22. 3.19.3.

BCA, (DİBK), 051. V14. 3.15.9.
BCA, (DİBK), 051.V8.2.6.25.
BCA, (DİBK), 051. V16.8.68.7.
BCA,(DİBK), 051.V08.2.4.3.
BCA, (DİBK), 051, V48, 13.114.32.
BCA, (DİBK), 051.V32.4.29.16.
BCA, (DİBK) ,051.V33.4.30.20.
BCA, (DİBK), 051. 6. 49. 51.
BCA, (DİBK), 051. V41. 6.49.1. s. 11.
BCA, (DİBK), 051. V41. 6.49.1. s. 8.
BCA, (DİBK), 051. VC.2.4.20.
BCA, (DİBK), 051.V45.13.108.7.
BCA, (DİBK), 051.V43.12.105.42.
BCA, (DİBK), 051.V35.5.46.22.
BCA, (DİBK), 051. VII.2.13.24.
BCA, (DİBK), 051.V6. 3.17.20.
BCA, (DİBK), 051.V33.4.36.16.
BCA, (DİBK), 051.VII.2.14.20.
BCA, DİBK), 051.8.69.32.
BCA, (DİBK), 051.V45.13.111.36. s.2.

Dergiler

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: I, Cilt: 3, İctima: III.
Asrî Müslümanlık, Şaban 1344 Hicri. Miladi 1926.
Asrî Türkiye Mecmuası, 1 Mayıs 1926. sene: 1, Nu:3.

Gazeteler

Akşam, 23 Şubat 1928.
Cumhuriyet, 27 Şubat 1925.
Cumhuriyet, 2 Mart 1926. No: 653.
Cumhuriyet, 11 Şubat 1933.

Hâkimiyet-i Milliye, 7 Nisan 1924.

Vakit, 10 Mart 1927.

Kitap Makale ve Tezler

ADAK, S. (2010), “Kemalist Laikliğin Oluşum Sürecinde Ramazanlar”, İstanbul. *Tarih ve Toplum*, sayı 11, s.47–88.

BEYDİLLİ, K. (2013), *Osmanlı’da İmamlar ve Bir İmamın Günlüğü*, Yitik Hazine Yayınları, İzmir.

BULUT, M. (2014), “Dönemleri ve Öne Çıkan Hizmetleri ile Diyanet İşleri Başkanları-I”, *Diyanet Aylık Dergisi*, sayı: 241, www.diyandergisi.com/diyanet-dergisi-145/konu-1009-html. Erişim tarihi: 22.06.2014.

CEBECİ, E. (2007), “Millî Mücadelede Hacı Numan Fevzi Cebeci, Kara Müftü”, *Kayseri Ansiklopedisi*, (t.y.)Kayseri s. 463- 468.

DİKİCİ, A. (2008), “Millî Şef İsmet İnönü Laiklik Uygulamaları”, *Atatürk Yolu Dergisi*, sayı:42, s. 161–198.

ERÇOŞKUN, T. (2012), “Osmanlı Devleti’nde Muhtarlık Kurumunun İşleyişine İlişkin Düzenlemeler ve Gözlemler”, *Bilig*, Sayı: 60, s.131–154.

GÖKMEN, E. (2006), “Osmanlı Devleti’nde Din Görevlilerinin Göreve Atanma ve Görevden Alınması: Manisa Demirci Örneği (1690–1830)”, *Diyanet İlmî Dergi*, cilt: 42, sayı: 4, s.109–120.

GÖLEÇ, M. (2003), “II. Meşrutiyet, Millî Mücadele ve Erken Cumhuriyette Din Siyaset: Mustafa Fehmi Gerçekker ve Faaliyetleri”, *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, sayı: 1, s.173-197.

JASCHKE, G. (1972), *Yeni Türkiye’de İslamlik*, Bilgi Yayınevi, Ankara.

KARA, İ. (2000). *Kutuz Hoca’nın Hatıraları, Cumhuriyet Devrinde Bir Köy Hocası*, Dergâh Yayınları, İstanbul.

KARPAT, K. (2009), *Osmanlı’dan Günümüze Elitler ve Din*, Timaş Yayınları, İstanbul.

KAYA, H. (2011), *XVII. Yüzyılda Osmanlı Toplumunda Nakşibendilik*, (İstanbul, Diyarbakır, Bursa, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara. Ankara Üniversitesi.

KAZICI, Z. (2014), *Osmanlı’da Toplum Yapısı*, Kayıhan Yayınları, İstanbul.

KOÇAK, C. (2011), *Tek -Parti Döneminde Muhalif Sesler*, İletişim Yayınları, İstanbul.

KOÇAK, C. (2014, 18 Ocak). “Celal Nuri İleri’nin Harf İnkılabı Üzerine Mektubu”, www.stargazete.com.tr.

KURTOĞLU, Z. (2009), “Devlet Akli ve Toplumsal Muhayyile Arasında Din ve Siyaset”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, Dönemler ve Zihniyetler*, cilt: 9, İletişim yay., s.632-636.

ORTAK, Ş. (2008), “İnkılâplara Karşı Silifke’de bir Provakasyon: Hoca Askeri Olayı (1924)”, *Mersin Valiliği Sempozyum Dizisi, 19–22 Kasım Mersin Sempozyumu*. c. 1, s. 2317–2330.

ÖCAL, M. (1991), “Kütahya (eski) İmam ve Hatip Mezunlarından Ebezade Şerif Ahmet Efendi ile Mülakat ve Bazı Belgeler”, *Diyanet Dergisi*, c. 27, sayı:4, s.125–135.

ÖZDEMİR, R. (1998), *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.

SARIKYOYUNCU, A. (2007), *Milli Mücadele’de Din Adamları, I.,II.*, Ankara.

TOK, Ö.(2005), “Kadı Sicilleri Işığında Osmanlı Şehrindeki Mahalleden İhraç Kararlarında Mahalle Ahalisini Rolü (X VII. XVIII. Yüzyıllarda Kayseri Örneği)”, *Erciyes Üni. Sosyal Bilimler Dergisi*, sayı:18, s.155–173.

TURAN, Ö. (1999), “Milli Mücadele Lehine Kamuoyu Oluşumunda Din Adamları”, *ATAM*, sayı:45,c.XV., s. 45-57.

UYAR, H. (2006), “1930’lar Türkiye’sinde Kemalizm Algılamaları” *1919-2006: M. Kemal Atatürk’ün 87 Yıllık Düşünsel Yürüyüşü Sempozyumu, 3 Haziran 2006*, (Atatürkçü Düşünce Derneği Genel Merkezi & Gazi Üniversitesi), s. 1-8.

YAKUT, E. (2003), “II. Meşrutiyet Döneminde Müftülerle İlgili Gerçekleştirilen Hukuki Düzenlemeler,” Anadolu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi, *Hukuk Fakültesi Özel Sayısı*, cilt: 3, sayı: 1, s. 33–54.

YAZICI, N. (1991). “Osmanlıların Son Döneminde Din görevlisi Yetiştirme Çabaları Üzerine Bazı Gözlemler”, *Diyanet Dergisi*, (Ekim, Kasım, Aralık), c. 27, sayı:4,s. 55–123.

YEDİYILDIZ, M.A.(1988). Şer’iyye Sicillerine Göre Bursa’nın Sosyo-Ekonomik Yapısı. (1655–1658), Hacettepe Üni., Sos. Bil. Enst., Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara.

YILMAZ, N. (2013), *Ahmed İslamoğlu Hatıralar ve Mülahazalar 2*, İzmir.

YÜCEL, İ. (2000), *İslam Ansiklopedisi*, Türk Diyanet Vakfı Yayınları, “İmam” md., s.187.

ZÜRCHER, E.J. (2012), *Modernleşen Türkiye’nin Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul.